

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱ

ԵՐԵՎԱՆ 2007

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՅԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱ

ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹՅԱՄԲ «ԱՐՄԵՆ ԵՎ ԲԵՐՍԱԲԵ ԶԵՐԵԶՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ» (ԱՄՆ)

ՄԵՍՐՈՊ ՍՐԲ. ԱՇԵՆԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇՈՐ

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

32

Signature

32

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (23)

Բ 260

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Նիկոլայ Հովհաննիսյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Բայբուրդյան Վահան

Բ 260 Նոր Ջուղա,- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ հրատ., 2007.- 154 էջ:

Հանրամատչելի ձևով և համառոտակի ներկայացվում է սփյուռ-
քի ամենահինագույն և ամենաաչքի ընկնող գաղթօջախի՝ Նոր Ջուղայի
պատմությունը, նրա հիմնադրման օրվանից մինչև նոր ժամանակները:
Համակողամանի կերպով բացահայտվում է նրա դերը և առաքելու-
թյունը հայության կյանքում՝ որպես մշակույթի, կրթության, գիտության,
տնտեսական գործունեության և հասարակական մտքի ամենամշակա-
վոր կենտրոններից մեկի: Ցույց է տրվում, որ իր գոյության չորս հար-
յուր տարիների ընթացքում Նոր Ջուղան առհասարակ իր անջնջելի
հետքն է թողել հայ ժողովրդի պատմական կյանքի զարգացման ողջ
ընթացքի, այդ թվում նաև նրա քաղաքական ինքնագիտակցության
հասունացման և վերելքի վրա: Մասնավորապես XVII դարում բուն
Հայաստանում տիրապետող համատարած ավերի, տնտեսական քայ-
քայման, մտավոր աղքատացման պայմաններում Նոր Ջուղան դարձել
էր տնտեսական ծաղկման և հոգևոր-մշակութային վերածնության մի
կղզյակ:

Նախետեսված է մասնագետների, ուսանողության և ընթերցող
լայն շրջանների համար:

ISBN 978-99941-73-11-2

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

VAHAN BAIBURTIAN

**NEW JULFA
(NOR JUGHA)**

THIS PUBLICATION WAS MADE POSSIBLE BY
"ARMEN AND BERSABE JEREJIAN FOUNDATION" Inc.(USA)

YEREVAN 2007

Նվիրվում է Նոր Ջուլայի հիմնադրման 400-ամյակին:
The book is devoted to the 400 Anniversary of Establishment
of New Julfa

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ

Ուշ միջնադարում Հայաստանի գույզ հատվածներում շարունակվում էր հայկական ավատականության վերջին շառավիղների նկատմամբ հալածանքների ու ֆիզիկական բնաջնջման վաղեմի քաղաքականությունը: Նրանց հողերը անցել էին թուրքական քոչվորական ու կիսաքոչվորական ցեղերի վերնախավի ձեռքը: Հայ աշխարհիկ ավատատերերը, որպես քաղաքական ուժ, դուրս էին մղված պատմական ասպարեզից: Նման պայմաններում շարժում կապիտալը դառնում էր հայ ավատական դասի կենսագործունեության ամենատարածուն բնագավառը: Հիրավի, արևելքի բռնատիրության պայմաններում առևտուրը միակն էր, որ բաց էր մնում հայի առջև: «Զրկվելով իրենց քաղաքներից ու գյուղերից, հողերից ու երիվարներից, ճորտերից ու հարկատուներից՝ հայ ավատատերերից շատերը գաղթեցին երկրից, ծուլվեցին եկվոր նվաճողների մեջ կամ ոչնչացան իսպառ: Նրանց մի մասը առևտրական զբաղմունքների մեջ որոնեց անձնական ապահովության ու բարեկեցության երաշխիքը: Կային, վերջապես, այնպիսիները, որոնց ասպետական զրահն ու սուրը փոխվեցին եկեղեցական փիլոնի ու բուրվառի հետ», - գրում է Աշոտ Յովհաննիսյանը:

Սակայն Լանկ-Թեմուրի ավերիչ արշավանքները, իլխանների պետության տրոհումից հետո բազմաթիվ մանր ավատական խմբավորումների միջև բռնկած արյունոտ պայքարը, ամենուրեք ծայր առած կամայականություններն ու բռնությունները, առևտրական ճանապարհների անապահովությունը և այլն հա-

մարյա իսպառ դադարեցրին քարավանային շարժումը Հայաստանի վրայով:

Մյուս կողմից XV դարում Փոքր Ասիայում, Բալկաններում և Հյուսիսային Աֆրիկայում օսմանյան նվաճումները և հատկապես 1453 թ. 4. Պոլսի գրավումն ու բյուզանդական կայսրության վերջնական անկումը ունեցավ այն հետևանքը, որ արևմտյան աշխարհը զրկվեց Արևելքի հետ շփումներ ունենալու հնարավորությունից:

Սակայն Արևելքի ու Արևմուտքի միջև այդ հակաբնական խզումը չէր կարող տևական բնույթ կրել: Վերընթաց զարգացման ուղի բռնած Արևմուտքը կենսականորեն զգում էր Արևելքի հետ առևտրատնտեսական կապեր ունենալու պահանջը:

Այս պարագաներում Արևելքի և Արևմուտքի միջև միջնորդ վաճառականների հանդես գալը դառնում էր կենսական անհրաժեշտություն: XVI դարում այդ դերը նշանակալից չափով իր վրա վերցրեց հայ առևտրական խոջայական դասը, որի համար վերստին առևտրական լայն գործունեություն ծավալելու հնարավորություն էր ստեղծվում: Այս նոր պայմաններում նրանց անսպասելի մուտքը համաշխարհային շուկա զարմացրել է ժամանակակիցներին: Արտահայտելով այդ տրամադրությունները, գերմանացի փիլիսոփա Կանտը գրել է. «Մեկ այլ քրիստոնյա ժողովրդի՝ հայերի մոտ տիրապետում է ինչ-որ առանձնահատուկ բնույթի առևտրական ոգի՝ նրանք զբաղվում են փոխանակությամբ, հետիոտն ճանապարհորդելով Հիմաստանի սահմաններից մինչև Գվինեական ափի Կորսո հրվանդանը: Դա վկայում է այդ խելամիտ ու աշխատասեր ժողովրդի առանձնահատուկ ծագման մասին, որը հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտքի ուղղությամբ կտրում անցնում է համարյա ողջ հին աշխարհը և կարողանում է սիրալիր ընդունելություն գտնել այն բոլոր ժողովուրդների կողմից, որոնց մոտ լինում է այցելությամբ»:

Սակայն Հայաստանի տարածքում ընթացող համարյա անընդմեջ թուրք-իրանական պատերազմները և դրանց հե-

տևանքով ստեղծված քաղաքական անկայունությունն ու հեղ-
հեղուկ վիճակը վերընթաց զարգացում ապրող հայ առևտրա-
կան կապիտալի համար մշտապես ստեղծում էր սպառնալից
վիճակ: Եվ այն չուշացավ:

XVII դարը հայ ժողովրդի համար սկսվեց մեծագույն ողբեր-
գությամբ: Իրանական շահ Աբբաս Ա-ն Արևելյան Հայաստանից,
մասամբ նաև Արևմտյան Հայաստանի մի շարք երկրամասերից,
ավելի քան չորս հարյուր հազար հայերի բռնի տարագրեց
Իրան, ամբողջովին հայաթափ անելով Հայաստանի արևելյան
հատվածը: Այդ իրադարձությունը, որը պատմության մեջ մտել է
«մեծ սուրգուն» անունով, իր թափով ու ընդգրկման ծավալով
աննախադեպ մի բռնագաղթ էր, որն իր անջնջելի դրոշմը թողեց
հայ ժողովրդի ողջ հետագա պատմական ճակատագրի վրա:
Հայության բնօրրանի կատարյալ մարդաթափ լինելն ու ամայա-
ցումը, Հայաստանի գույգ հատվածներում թուրք-իրանական
համարյա անընդմեջ պատերազմները, քոչվորական ցեղերի էթ-
նիկական նվաճողականությունը և նրանց զանգվածային
մուտքն ու հաստատումը հայկական տարածքներում ունեցավ
այն հետևանքը, որ Հայաստանի արևելյան հատվածի կենսու-
նակությանը հասցվեց մեծագույն հարված, արիեստականորեն
կասեցնելով նրա զարգացումը: Կտրուկ կերպով խամրեց նաև
այդ երկրամասի կրթական-մշակութային և առևտրա-տնտեսա-
կան կյանքը: Ընդհատվեց հայրենի հողի վրա հայ ժողովրդի հա-
մախմբման ու կոնսոլիդացման գործընթացը: Նման պայմաննե-
րում հայ առևտրական բուրժուազիան, ամեն տեսակի գործա-
րար տարրերը, ինչպես նաև գործունեության հսկայական
եռանդ կուտակած հայ մտավորականությունը, այսուհետև
իրենց գործունեության ասպարեզ կարող էին դարձնել գաղթաշ-
խարհը, որտեղ առկա էին գործելու և արարելու, հայ ժողովրդի
ստեղծագործական վիթխարի ներուժը գործի դնելու հարաբե-
րականորեն բարենպաստ պայմաններ: Հետևաբար XVII դարը
հայոց պատմության մեջ մտել է ոչ միայն որպես ուշ միջնադա-

րում հայերի վերջին մեծ տարագրության և քաղաքական աղետալի անցքերի, ազգակործան ցնցումների դար, այլև տնտեսական ու մշակութային կյանքի աշխուժացման, հարաբերական վերանորոգման ու վերակենդանացման հարյուրամյակ: Հիրավի, դա մի դարաշրջան էր, երբ բուն Հայաստանում տիրապետող համատարած ավերի, տնտեսական քայքայման, մտավոր աղքատացման պայմաններում հայ գաղթօջախները և նրանց մեջ առաջին հերթին Նոր Ջուղան, դարձան տնտեսական ծաղկման, մշակութային վերելքի և մտավոր վերածնության կղզյակներ: «Հայոց ժամանակակից պատմության ամենախոշոր, ամեն ինչ վճռող և բացատրող հատկությունն այն է,- գրում է Լեոն,- որ նա կազմվում է հայ գաղութների հզոր ազդեցության տակ, համարյա նրանց ծեռքով միայն: Բուն Հայաստանն ապրել է սկսում իր գաղութներում ստացած գաղափարներով, ցուցումներով, ներշնչված շարժումներով... Հասկանալ և բացատրել այն ամենը, ինչ XIX-XX դարերում կատարվեց բուն Հայաստանում այնպիսի արագահաս ուժգնությամբ, որպիսին չի տեսել հայոց պատմությունն իր առաջին օրերից, երբեք չի կարելի, թե նրանից անջատենք գաղութները: Այս բոլորովին անհնարին է, որովհետև ժամանակակից պատմության ընթացքում գաղութների և մայր երկրի կյանքը միախառնված, ամբողջացած է և անկարելի է բաժանարար գծեր դնել երկու կողմերի մեջ»:

Ողջ XVII դարի ընթացքում հայ ժողովրդի պատմության երկնականարում Նոր Ջուղայի հայ գաղթօջախը փայլեց իր անգուժական փայլով: Նոր Ջուղան հանդիսացավ ամենահնագույն և հայ սփյուռքի ամենաաչքի ընկնող գաղթօջախը: Սակայն այնուամենայնիվ ո՞րն էր նրա առաքելությունը հայության կյանքում: Նախ, Նոր Ջուղան հանդիսացել է հայ իրականության մեջ կապիտալի նախասկզբնական կուտակման կենտրոնը, կամ Լեոյի արտահայտությամբ «գաղութային հայ կապիտալի ամենամեծ և ամենաուժեղ կենտրոնը», որը և ծնունդ է տվել հայ դրամատիրական դասակարգի ձևավորմանը: Իրավամբ, XVII

դարը հանդիսացավ հայ վաճառականական կամ «խոջայական կապիտալի» ոսկեդարը: Միջնայրցամաքային միջազգային առևտրով զբաղվող ջուղայեցի վաճառականների ֆենոմենը առայսօր հանդիսանում է աշխարհի տարբեր երկրների գիտնականների ուսումնասիրության առարկան: Ծովերը, անապատներն ու լեռները հատող և աշխարհի ամենահեռավոր անկյունները դեզերող անդուլ վաճառական-խոջաները, անկասկած, համաշխարհային պատմության վրա դրել են իրենց անջնջելի կնիքը նաև որպես եվրոպական և ասիական մշակույթները միմյանց մերձեցնող կարևորագույն միջնորդներ: Իզուր չէ, որ եվրոպայում հայ վաճառականներին անվանել են եվրոպական և ասիական քաղաքակրթությունները փոշոտող մեղուներ: Հայերը արևմտյան քաղաքակրթության ձեռքբերումներին մեծավասամբ ծանոթացել են հենց ջուղայեցի վաճառականների միջոցով:

Նոր Ջուղան հայրենիքից հեռու գտնվող ազգային մշակույթի, հասարակական մտքի, կրթության, գիտության, արվեստի, գրահրատարակության մի կարևոր կենտրոն էր, առհասարակ հայ մշակույթի ամենամշանավոր կենտրոններից մեկը: Ողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում այստեղ է առաջին անգամ լույս տեսել տպագիր գիրք: Նոր ջուղայեցիներն են եվրոպայի տարբեր երկրներում սկզբնավորել հայ գրատպությունը, որը ծավալվելով հասել է մինչև Հնդկաստան և Հեռավոր Արևելք: Ուշ միջնադարում Նոր Ջուղայում է հիմնադրվել առաջին համալսարանը, զարգացում ապրել փիլիսոփայական միտքը, ճարտարապետությունը, հայ գրչությունը: Նոր Ջուղան առանձնահատուկ տեղ է գրավում հայ ժողովրդի քաղաքական ինքնագիտակցության զարգացման գործում: Արդեն ապացուցված է, որ հայ ազատագրական միտքը ամենից վաղ ծնունդ է առել հենց հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչների կամ հայ առևտրական բուրժուազիայի միջավայրում: Հենց այդ դասն է, որ աստիճանաբար համակվելով Հայաստանն ու հայ ժողովրդին

օտարերկրյա լծից ազատագրելու տրամադրություններով, սկսում է տոն տալ նաև այդ նպատակով ձեռնարկվող դիվանագիտական շփումներին եվրոպայի քրիստոնեական պետությունների հետ: Նոր Ջուլայից են սերել հայ ազատագրական մտքի ու մշակույթի ռահվիրաները, ինչպիսիք են Շահամիր Շահամիրյանը, Հարություն Շնավոնյանը, պատմաբան Մեսրոպ Թադիադյանը, Սոսկվայի Լազարյան ճեմարանի հիմնադիր Լազարյանները և ուրիշներ: Ջուլայից են սերել ռուսական բանակի փառաբանված զորավար, գեներալ-լեյտենանտ Բեիբուդովը, նրա եղբայր, գեներալ-լեյտենանտ իշխան Դավիթ Հովսեփյան Բեիբուդովը և մեծ թվով այլևայլ բնագավառներում փառաբանված հայեր:

Մի խոսքով XVII դարի սկզբից մինչև պատմության մոր դարաշրջանի արշալույսը, Նոր Ջուլան եղել է համայն հայության կյանքի ուղենիշ աստղը, նրա տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական, գիտական ու մշակութային կյանքի ամենակարևոր կենտրոնը: Նա է տոն ու ընթացք տվել համահայկական նշանակություն ունեցող գրեթե բոլոր երևույթներին: Նա է նպաստել հայ ժողովրդի մոտ ձևավորելու մոր որակներ, յուրացնելու եվրոպական և ասիական քաղաքակրթությունների լավագույն ձեռքբերումները: Մի խոսքով, նշված դարաշրջանի հայ իրականության մեջ չկա մի երևույթ, որ կապված չլինի Նոր Ջուլայի հետ: Հայտնվել է այն կարծիքը, որ մեր պատմության մոր շրջանը, ընդհուպ մինչև XVIII դարի առաջին կեսը ներառյալ, կարելի է անվանել ջուլայական շրջան: Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ հնդկահայ և Հարավ-Արևելյան Ասիայի ու Հեռավոր Արևելքի երկրների հայ գաղթօջախները փաստորեն Նոր Ջուլայի շարունակությունն էին, ապա հիշյալ շրջանը կարելի է հասցնել մինչև XIX դարի առաջին քառորդը:

Նոր Ջուլան, որպես Իրանա-Հնդկաստանի թեմական կենտրոն, կարևոր դեր է խաղացել նաև գաղթաշխարհի կյանքում (Հնդկաստան, Հարավ-Արևելյան Ասիայի և Հեռավոր Արևելքի

երկրներ), որտեղ ստեղծված գաղթօջախները ձևավորվել ու գոյություն են ունեցել Նոր Զուղայի շնորհիվ:

Վերջապես Նոր Զուղան հանդիսանում է վառ վկայությունը հայ ժողովրդի կենսունակության և ապրելու ու հարատևելու նրա հուժկու կամքի առկայության: Բռնագաղթի ենթարկված և օտար միջավայրում հանգրվան գտած հայությունը, այլ կրոնի, բարքերի ու սովորությունների առկայության պայմաններում ոչ միայն չտարրալուծվեց, չկորցրեց իր ազգային դիմագիծը, մոռացության չմատնեց իր ազգային-մշակութային արժեքները, այլև ստեղծեց կազմակերպված համայնք, ունեցավ հավաքական կյանք, անադարտ կերպով պահպանեց իր մայրենին, ազգային սովորություններն ու դավանանքը: Մի խոսքով, նա ապրեց ու գոյատևեց և հասավ մինչև մեր օրերը: Եվ իր գոյության ողջ չորս հարյուր տարիների ընթացքում իր անկրկնելի ինքնատիպությամբ աչքի ընկած այդ գաղթօջախը բազմաթիվ տեսանելի ու անտեսանելի թելերով կենդանի կապ է ունեցել Մայր Դայրենիքի հետ: Անկասկած հենց այդ կապերն են կենդանության ավիշ ներարկել նրան և նպաստել հայ գաղթաշխարհի այդ փոքրիկ հատվածի ազգային նկարագրի պահպանմանը: Իր հերթին Նոր Զուղային հուզել է հայրենիքի ճակատագիրը, ուստի նա մշտապես հոգացել է, որ պահպանվի նրա կենսունակությունը, կանգուն լինի հայ Առաքելական եկեղեցու կենտրոն էջմիածինը, չխաթարվի նրա միավորիչ դերը:

Նոր Զուղան ձևավորվել ու գոյություն է ունեցել Իրանի հյուրընկալ հողում: Անտարակույս նա ստացել է նման անմախաղեպ զարգացման ու բարգավաճման հնարավորություն շնորհիվ իրանական կառավարության բարյացակամության և բարի ու ազնիվ իրանական ժողովրդի ասպնջական վերաբերմունքի: Ուստի Նոր Զուղան հանդիսացել է նաև մի յուրահատուկ կապող օղակ հայ և պարսիկ ժողովուրդների, հավասարապես նաև նրանց մշակույթների միջև, բացառիկ կարևոր դեր խաղալով

երկու հարևան ու բարեկամ ժողովուրդների քաղաքակրթությունների երկխոսության մեջ:

Նոր Ջուղայի գոյությունը վառ վկայությունն է այն իրողության, որ իրենց տևական պատմական զարգացման ճանապարհին հաղորդակից լինելով տարբեր ժողովուրդների հետ, հայերը հախուռն թափով մասնակցել են զաղափարների խաչաձևման, հոգևոր-մշակութային արժեքների կերտման և քաղաքակրթությունների մշակման գործին: Իսկապես, ոչ մի դարաշրջանում հայ ժողովուրդը երբեք չի հանդիսացել պատմական զարգացման պասիվ ու կրավորական մասնակից: Նրան միշտ բնորոշ է եղել հարաշարժությունը, անսահման աշխատասիրությունը, ստեղծագործ ոգին, բնական ձգտումը դեպի լույսն ու գիտությունը, հավատն առ առաջադիմությունը: Իզուր չէ, որ նույնիսկ օտարները հայ ժողովրդին համարել են Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի քաղաքակրթությունների շարժիչը:

XVI դարի սկզբներից Հայաստանի զույգ հատվածները վերածվեցին իրենց հզորության գագաթը մագլցող Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ռազմաավատական երկու հզոր պետությունների՝ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի անհաշտ մրցակցության և արյունոտ պատերազմների ասպարեզի։ Թեև արտաքուստ այդ պատերազմները մղվում էին կրոնական քողի տակ, իբրև իսլամի երկու հիմնական ուղղությունների՝ ուղղադավան սուննիզմի և շիիզմի (շի'է-յե ասնաաշարի) միջև մղվող պայքար, սակայն իրականում մարտնչող կողմերը փորձում էին զենքի օգնությամբ լուծել իրենց համար կենսական նշանակություն ունեցող ռազմական, քաղաքական, տնտեսական, տարածքային և գաղափարական մի շարք հարցեր։ Այդ պատերազմները փոփոխակի հաջողությամբ շարունակվեցին ավելի քան երկու հարյուր տարի, ավերի ու թշվառության մատնելով հայ ժողովրդի բնօրրանը։ Հայության համար առավել ծանր վիճակ էր ստեղծվում օսմանյան դրոշի հաղթանակի դեպքում։ Օսմանցի նվաճողները ոչ միայն իրենց բարբարոսական կամքն էին թելադրում ընկճված հայությանը, այլև կազմակերպում էին խաղաղ բնակչության կոտորածներ, կամ զանգվածային բռնազաղթի ենթարկում նրան։ Այսպես, 1514 թ. Չալդրանի ճակատամարտում հաղթանակ տանելով պարսիկ-ղզլբաշների նկատմամբ, սուլթան Սելիմ Ա Յավուզը, «ահեղ» կամ «արյունոտ» մականվանյալ, երեք հազար հայ արիեստավորների զաղթեցրեց Կ. Պոլիս, միաժամանակ հրամայելով յանիշարիներին սրի քաշել հազարավոր «անհավատների»։ Նրա օրինակին հետևելով, 1534 թ. սուլթան Սուլեյմանը, իսկ 1577 թ. Լալա Մուստաֆա փաշան 60.000 հայերի և պարսիկների գերության քշեցին Անատոլիա, նրանցից շատերին վաճառքի հանելով «եսիր բազարներում» (ստրկավաճառանոցներում)։ 1584 թ. սուլթան Մուրադը և իր զորավար Օսման փաշան վերստին գրավելով Թավրիզը,

անխնա սրի քաշեցին այդ քաղաքի ժողովրդին, որի մեջ մեծ թիվ էին կազմում հայերը:

Օսմանյան բարբարոսական լուծը առանձնակի ծանրությամբ էր ընկած հայ ժողովրդի վրա: Ուժից վեր հարկապահանջության, կրոնական հալածանքների, բռնությունների ու անիրավությունների պատճառով հայ ժողովուրդը մաշվում ու շնչահեղձ էր լինում:

Սեֆյան շահ Թահմասպ Ա-ն (Թահմազ, 1524-1576) ևս, իրականացնելով «այրված հողի» ռազմավարություն, մեծ թվով հայերի, վրացիների և այլ ժողովուրդների բռնի տարագրության էր ենթարկում Իրան, ձգտելով այդ ճանապարհով թուլացնել հակառակորդին և միաժամանակ շենացնել իր երկիրը:

Քանի որ գլխավորապես Չայաստանն էր հանդիսանում բուրք-իրանական արյունոտ պատերազմների թատերաբեմ, հաջողության նժարը որ կողմն էլ որ թեքվեր, տուժողը, ոտնատակ գնացողը առավելապես դառնում էին հայերը: Պատերազմական արհավիրքներին գալիս էին լրացնելու բռնակալների կրոնական ատելությունն ու անհանդուրժողականությունը «անհավատ-քյաֆիր» հայության նկատմամբ, նվաստացուցիչ իսլամական սահմանափակումներն ու խտրականությունը, անձի և գույքի անապահովությունը, պատվի ոտնահարումը, սոցիալական կեղեքման ծանր ու անմարդկային համակարգը և այլն:

Հիրավի, բիրտ ուժի դիմաց ամենուրեք Չայաստանի բնակչությունը մատնվել էր սրտաբեկ հուսահատության: Այդ բոլորից զերծ չմնաց նաև Մայր աթոռ Ս. Էջմիածինը, որն ի վիճակի չլինելով վճարել «զանիրաւ պահանջմունս հարկաց», ընկել էր ծանր պարտքերի տակ, օրըստօրե աղքատանալով ու անշքանալով: Միաժամանակ Չայաստանի տարածքում հուժկու թափով ծավալվում էր թյուրքական վաչկատուն ցեղերի էթնիկական նվաճողականությունը, որը դարձյալ ուղեկցվում էր նստակյաց երկրագործ բնակչության զանգվածային տեղահանություններով ու ջարդերով: Գերեվարությունների, տարագ-

րությունների և ամեն տեսակի բռնութիւնների հետևանքով հայ բնակչութիւնը դուրս էր մղվում հայրենի բնօրրանից և ճարհատյալ բռնում դեպի անհայտութիւն տանող «կամավոր» արտագաղթի ճանապարհը:

1555 թ. օսմանցիների և սեֆյանների միջև կնքված Ամասիայի հաշտութեան պայմանագիրն ի վիճակի եղավ կողմերի միջև խաղաղութիւնը պահպանել ընդամենը տասնհինգ տարի: 1570 թ. վերսկսված պատերազմը տևեց մինչև 1590 թ. և ավարտվեց նույն թվականի մարտի 21-ին Կ. Պոլսում կնքված նվաստացուցիչ ու ծանր հաշտութեամբ, որով սեֆյանները ստիպված էին հակառակորդին զիջել ողջ Ատրպատականը Թավրիզ քաղաքով հանդերձ (բացի Ղարադաղից, Արդաբիլից ու Թալիշից), Վրաստանը, Գյանջան, Շիրվանը, Ղարաբաղը, Արևելյան Հայաստանի, Քրդստանի, Լուրեսթանի և Միջագետքի մի մասը:

Սեֆյան Իրանն ապրում էր ծանր օրեր: Երկրի ավատական տնտեսութիւնը հոռի հարկային քաղաքականութեան հետևանքով գտնվում էր լուրջ ճգնաժամի մեջ: Տեղաշարժվելու վտանգավորութեան պատճառով դեպի Հալեպ և Պարսից ծոց տանող առևտրական-քարավանային ճանապարհները գտնվում էին լքյալ վիճակում: Համարյա անընդմեջ տեղի էին ունենում արյունախանձ միջավատական երկպառակութիւններ, գյուղացիների ու քաղաքային բնակչութեան ընդվզումներ, քոչվորական ցեղերի ավերիչ ասպատակութիւններ, ինքնագլխութեան ձգտող ծայրամասային խաների խռովութիւններ: Պետութեան անվտանգութիւնը հայտնվել էր լուրջ սպառնալիքի տակ:

Ահա այս պայմաններում 1587 թ. ռազմաքոչվորական վերնախավի, մասնավորապէս ռումլու և ուսթաջլու ցեղերի առաջնորդների ճնշման ներքո Հաի Սուլթան Մոհամմադ Խուդաբանդեն գահը զիջեց իր 17-ամյա կրտսեր որդուն, որն ընդունեց Աբբաս Ա (1587-1629) գահակալական անունը և Իրանի պատմութեան մեջ մտավ «Հաի Աբբաս Մեծ» հորջորջումով: Օժտված լինելով վիթխարի եռանդով ու քաղաքական կամքով և փայփայե-

լով հեռուն գնացող փառասիրական նպատակներ, պատանի շահը աներևակայելի թափով ձեռնամուխ եղավ գործունեության: Հաշտության պայմանագրի ընծեմնած խաղաղ դադարը նա օգտագործեց երկրի ներքին անվտանգությունն ապահովելու և ռազմական ու վարչական համակարգը վերակառուցելու համար: Սեֆյան նոր տիրակալը ծանր ձեռքով, երկաթյա կամքով և անողոք դաժանությամբ հնազանդեցրեց պետության ծայրամասերի ինքնագլխության ձգտող անսանձ տարրերին, մասնավորապես կործանիչ հարվածներ հասցնելով երկրի արևելյան սահմանների նկատմամբ ոտնձգություններ կատարող սուլունիք ուզբեկներին:

Աբբաս Ա-ը ակնառու կերպով տեսնում էր, որ Սեֆյան պետության տիրապետող մասը կազմող թուրքմեն և ազերի «ղզլբաշների» և պարսիկների միջև քաղաքական ու ռազմական հավասարակշռությունը խախտվել է հօգուտ առաջինների: Նրանց չսանձելու դեպքում կենտրոնական իշխանությունը կարող էր խաղալիք դառնալ պետության հիմնական ռազմական ուժը ներկայացնող քոչվոր ղզլբաշական ցեղերի ձեռքերում: Ուստի չհանդուրժելով նրանց օրըստօրե աճող անհնազանդությունը, շահը դաժան պայքար սկսեց ղզլբաշների դեմ: Նրա հրամանով 1597 թ. գլխովին ոչնչացվեց թեքքեյու ըմբոստ ցեղը: Ղզլբաշ ավատատերերից բռնագրավված հողերի հաշվին շահն ընդլայնեց պետական (դիվանի) և արքունի (խասսե) կալվածքները: Սակայն նման միջոցառումները բավարար չէին վտանգն արմատախիլ անելու համար: Ուստի շրջահայաց սեֆյան տիրակալը ծրագրեց միջոցառումների մի ամբողջ համակարգ: Նախ անհրաժեշտ էր ղզլբաշական ցեղերին զրկել երկրի առաջատար ռազմական ուժը ներկայացնելու հանգամանքից: Այս նպատակով նա արմատական վերակառուցման ենթարկեց բանակը, այդ գործի իրականացումը հանձնարարելով փառաբանված զորավար, ծագումով հայ Ալլահվերդի խանին: Ստեղծվեց մշտական կանոնավոր բանակ, որը բաղկացած էր առավելա-

11
A 93829

պես պարսիկներով համալրված հրացանակիրների («թուֆանգ-
չիան») հետևակ զորամասից և 15 հազարանոց հեծելազորից,
որը հավաքագրվում էր մահմեդականացած քրիստոնյաներից
(«ղուլամներ»): Այդ մարտունակ ուժի հրամանատարական կազ-
մի՝ «ղուլլար-աղասիների» շրջանում ամենաբարձր դիրքեր էին
գրավում ծագումով հայ զորահրամանատարներ Ղարչխա խա-
նը, Շիրվանի Բեկլարբեկ Յուսուֆ խանը, ինչպես նաև բազմա-
թիվ մահմեդականացված վրացիներ: Այնուհետև անգլիացի Էն-
տոնի Շիրլիի օգնությամբ ծուլվեցին թնդանոթներ, որով և հիմք
դրվեց պարսկական հրետանուն, որի բացակայության պատճա-
ռով սեֆյանները բազմիցս պարտություններ էին կրել օսմանցի-
ներից: Ստեղծվեց նաև «շահսենների» («շահին սիրողների») ռազմական հատուկ կազմակերպությունը կամ «շահական թիկ-
նազորը»:

Ռազմական այս բարեփոխումների հետևանքով ղզլբաշների
թիվը կիսով չափ կրճատվեց, նվազեց նրանցից կազմված ավա-
տական աշխարհազորի նշանակությունը, իսկ ամենակարևորը
քոչվոր ղզլբաշական և այլ թյուրքական ցեղերի ռազմական
ազնվականության քաղաքական դերը պետության մեջ նշանա-
կալիորեն թուլացավ:

Այս բոլորի հետ միաժամանակ շահը սկսեց վարել «երրորդ
ուժի» վրա հենվելու քաղաքականություն, հանձինս որի հանդես
էին գալու գլխավորապես հայերը, վրացիները և այլ կովկասյան
ժողովուրդներ, որոնք էթնիկական առումով հեռու էին թյուրքե-
րից, հետևաբար խորթ էին նրանց: Միաժամանակ շահն աշխա-
տում էր հենվել պետության իրանական տարրի վրա: Նրա կող-
մից գերազանցապես ֆարսերից համալրվող քաղաքացիական
պաշտոններում (թյուրոկրատիան) նույնպես կոչված էր թու-
լացնելու թյուրքական ցեղերի դերը պետության կառավարման
գործում: Անվարան կարելի է ասել, որ շահ Աբբասը առաջինն
էր, որ հիմք դրեց պետության «իրանականացման» քաղաքա-
կանությանը: Անկասկած նրան կարելի է անվանել իրանական

ազգայնականության նախահայր: Նրա ջանքերով Սեֆյանների թյուրքական դինաստիան սկսեց ձեռք բերել զուտ պարսկական դիմագիծ, մանավանդ, որ այդ պետության մեջ առաջատար քաղաքական դերը թյուրքական քոչվոր ավատատերերից անցնում էր իրանական քաղաքացիական պաշտոնեությանը:

Այդ նույն նպատակներին էր ծառայում նաև 1598 թ. պետության մայրաքաղաքը երկրի հյուսիսից՝ Ղազվինից, Իրանի խորքը՝ պարսկական էթնոսով շրջապատված Սպահան տեղափոխելը: Իրանական քաղաքակրթության աչքի ընկնող այս կենտրոնը չափազանց մոտ էր գտնվում զուտ պարսկական էթնիկական տարր ունեցող այնպիսի քաղաքներին, ինչպիսիք էին Յազդը, Քաշանը և Շիրազը: Միանգամայն ակներև էր, որ մայրաքաղաքի տեղափոխությունը միտված էր երկրի կենտրոնական նահանգների տնտեսական և քաղաքական դերի մեծացմանը: Շահը մտադիր էր իր նոր մայրաքաղաքը վերածել երկրի քաղաքական ու առևտրական ակտիվության կենտրոնի: Նրա մտահղացմամբ, այսուհետև բոլոր քարավանները, որոնք շարժվում էին հյուսիսից հարավ և արևելքից արևմուտք, պետք է հատեին կենտրոնական դիրք ունեցող այդ քաղաքը: Գիտակցելով, որ պետության ուժը խարսխվում է երկրի հարստության վրա, այդ «վաճառական թագավորը» մեծ ուշադրություն սկսեց դարձնել առևտրի զարգացման վրա: Նրա այդ հաշվարկների մեջ ևս առանձնահատուկ տեղ էին գրավում հայերը:

Ամրապնդելով իր պետությունը, շահը միաժամանակ նախապատրաստվում էր նոր պատերազմի Օսմանյան կայսրության դեմ, իր «ժառանգական հողերը», այսինքն Անդրկովկասն ու Ատրպատականը հետ նվաճելու համար: Նա ուշի-ուշով հետևում էր իր խիտյանի ներքին ու արտաքին կյանքում ծավալվող իրադարձություններին: Այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրությունն ապրում էր ծանր ներքին քաղաքական ճգնաժամ, XVI դարի վերջերից թևակոխելով իր վայրէջքի ու անկման շրջանը: Նրա հզորությունը սասանվել էր նաև Եվրոպայում ռազմական

անհաջողությունների, երկրի ներսում միջավատական երկպառակությունների և ջեւալիների ապստամբությունների հետևանքով, որոնք XVI դարի վերջին և XVII դարի սկզբին ընդգրկել էին համարյա ողջ Անատոլիան, սպառնալով տարածվել նաև կայսրության մյուս շրջաններում:

Շահն աշխատում էր իր կողմը գրավել պատերազմի հավանական թատերաբեմում գտնվող ժողովուրդներին, մասնավորապես նրանց ավատական դասի ազդեցիկ ու հարուստ ներկայացուցիչներին, նրանց արժանացնելով պատիվների ու մեծարման, միաժամանակ տեղեկություններ հավաքելով «զամենայն որպիսութիւն աշխարհաց նոցա», «զեղանակ կառավարութեանն Օսմանցւոց, զվիճակ բնակչացն Հայաստանի և զամենայն հանգամանս այնր սահմանի»: Օսմանյան անագորույն լծից ազատվելու հույսով Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերից բազմաթիվ մարդիկ զանգվածաբար փախչում էին Իրան, արժանանալով շահ Աբբասի կարեկցական շնորհներին ու գրկաբաց վերաբերմունքին: Առաքել Դավրիժեցին թվարկում է մի շարք նման անձանց անուններ. Սարուխանբեկն ու իր եղբայր Նազարը Ոսկանաբադ գյուղից, Օղլան Քեշիշն ու իր եղբայր Դալաբեկը Հաթերք գյուղից, Ջալալբեկն ու իր եղբորորդիները Խաչենից, Մելիք Սուջունը Դիզակից, Մելիք Փաշիկը Քոչիզ գյուղից, Մելիք Հայկազը Խանաձախ գյուղից և ուրիշներ: Միայն Դիզակից չորս գյուղեր ամբողջապես տեղափոխվում են Իրան և շահի կողմից բնակեցվում Սպահանում: Դավրիժեցին նշում է, որ նրանք բոլորը հանդիսանում էին «արք անուանիք»: Պետք է ենթադրել, սակայն, որ փախչողների մեջ մեծ թիվ պետք է կազմեին նաև հասարակ մարդիկ: 1603 թ. Իրան փախածների թվին էին պատկանում նաև Էջմիածնի Դավիթ և Մելքիսեթ կաթողիկոսները, Հավուց թառի Մանվել եպիսկոպոսը և Գեղարդի Աստվածատուր եպիսկոպոսը:

1590 թ. պայմանագրով Օսմանյան կայսրությանն անցած հողերից դեպի Իրան զանգվածային փախուստի էին դիմում նաև վրացի, ազերի և քուրդ ավատատերերը:

Հայաստանի «աղմկյալ» և խառնակ վիճակը, հայ բնակչության «սրտի տաղտկությունը», ասել է, թե նրա ատելությունը **օսմանյան լծի նկատմամբ, շահը գնահատեց որպես բարեղեպ ժամանակ օսմանցիների վրա արշավանք կազմակերպելու և իր փայփայած վաղեմի ծրագրերն իրագործելու համար:** Մեծագույն գաղտնապահությամբ կատարելով գորածողով և իր դրոշի տակ հավաքելով մեծաթիվ զորքեր, շահը ուշի ուշով հետևում էր Ատրպատականում և Հայաստանում օսմանցիների շարժումներին:

Վերջապես տեղեկություն ստանալով այն մասին, որ Սալմաստի քուրդ առաջնորդներից Ղազի խան ամիրան ապստամբել է օսմանցիների դեմ և Թավրիզի օսմանյան բեկլարբեկ Ալի փաշան 20 հազարանոց զորքի գլուխ անցած շարժվել է Սալմաստի վրա, Թավրիզում չթողնելով զորքեր, 1603 թ. սեպտեմբերի 14-ին, խախտելով 1590 թ. թուրք-իրանական պայմանագիրը, շահ Աբբաս Ա-ն ռազմական գործողություններ սկսեց Օսմանյան կայսրության դեմ: Պարսկական զորքերը սրընթաց մուտք գործեցին Ատրպատական և 1603 թ. սեպտեմբերի 28-ին գրավեցին Թավրիզը: Համարյա առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու շահը մեկը մյուսի հետևից նվաճեց օսմանյան ռազմակալման ենթարկված Հայաստանի շրջանները՝ Նախիջևանը և այլն, իսկ ութամսյա պաշարումից հետո, 1604 թ. հունիսի 8-ին և երևանը, հրո ճարակ դարձնելով քաղաքի մի մասը և սրի քաշելով այնտեղ տեղակայված մեծ թվով օսմանյան զինվորների:

Օսմանցիները, որոնք այդ ժամանակ կարողացել էին վերջ տալ ներքին երկպառակություններին, շահ Աբբասի դեմ ուղարկեցին մի մեծ բանակ փառաբանված զորավար Ջղալ-օղլի Սիգան փաշայի հրամանատարությամբ, որը սկսեց շարժվել դեպի

Երևան: Կշռելով ուժերի հարաբերակցությունը, շահ Աբբասը որոշեց արագորեն նահանջել: Սակայն դա չէր լինելու սովորական նահանջ: Եկել էր պահը, երբ գործողության մեջ էր մտնելու շահի նախօրոք նշակած պլանը: Դա մի հրեշավոր նահանջ-ծրագիր էր, որը հայոց պատմության մեջ մնաց որպես «մեծ աղետ»: Նահանջող բանակին հրամայված էր իրագործելու «այրված հողի» կամ «մեռյալ գոտու» ռազմավարություն, որպեսզի շարժվող օսմանյան բանակը մտնի անբնակ ու մարդաթափ եղած մի երկիր, որտեղ չլինի պարեն բանակի և կեր անասունների համար և չլինեն մարդիկ, որոնց կարելի էր վերածել ստրուկների կամ ռայա-հարկատուների: Չպետք է մոռանալ, որ ընդհուպ մինչև պատմության նոր ժամանակները, պատերազմական ավարի ամենաթանկարժեք ու գնահատվող առարկան մարդկային զանգվածներն էին:

Եվ ահա իջնում է շահական սպառնալից հրամանը. ամեն ինչ այրել ու ոչնչացնել, իսկ ժողովրդին բռնագաղթի ենթարկել դեպի Իրանի խորքերը: Դավրիժեցին նշում է, որ բնակավայրերի, տների, խոտի, հարդի, ցորենի, գարու և այլ համբարանոցները հրկիզելու և ոչնչացնելու մյուս նպատակն այն էր, որպեսզի տեղահանված ժողովուրդը այդ ամենը տեսնելով հուսահատ լինի և հետ չդառնա: Բռնագաղթի սկիզբը պատմիչը համեմատում է հողմակոծ հուրի հետ, որն անցնում է եղեգնուտով: Համաձայն Դավրիժեցու, գաղթը սկսվեց հայոց 1054 թ. նավասարդ ամսին, որը համապատասխանում էր Գրիգորյան օրացույցի 1604 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին:

Ձորքերին հրամայված էր տեղահանել և Իրան քշել ինչպես մահմեդական, այնպես էլ քրիստոնյա բնակչությանը: Սակայն տեղահանվածների հիմնական զանգվածը կազմեցին հայերը, ընդ որում ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի ամբողջությամբ, Իրանի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան շրջանների (Մակու, Խոյ, Սալմաստ, Թավրիզ, Ուրմիա և այլն), այլև Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջանների՝ Ալաշկերտի, Բասենի, Խնուսի,

Կարինի, Մանագլերտի, Արծկեի, Արճեշի, Բերկրիի, Վանի, Կարսի, Կաղզվանի և այլն ողջ հայությունը: «Քանդեալ, աներեալ, այրեալ և ապականեալ զերկիրն ու զշէնսն, և զինչս և զստացուածս կողոպտեալ, և զարս սպանեալ, և զկանայս և զմանկունս գերեցուցեալ, բերին յերևան ի բանակն իւրեանց», - գրում է Առաքել Դավրիժեցին: Գառնիի լեռների ստորոտից մինչև Արաքսի ափը, Արարատյան դաշտը ծայրից ծայր լցվեց զաղթականների անթիվ բազմությամբ: Ընդ որում բռնագաղթն իրականացվում էր անողոք դաժանությամբ, որպեսզի ապահովվի գործողության արագությունը և բացառվի դիմադրության ամեն մի փորձ: «Կարի սաստիկ տազնապաւ նեղէին գժողովուրդն, զոմանս մահու հարուածով գանելով, և զոմանց զունչս և զականջս հատանելով, և զոմանց զգլուխըն կտրեալ ի ձող ցցէին», - վկայում է Դավրիժեցին:

Իրապես, այս բռնագաղթը հանդիսացավ ուշ միջնադարում հայերի վերջին տարագրությունը: Հայրենագրկվեց հայ ժողովրդի մի հսկայական հատված, որը դատապարտվեց առհավետ կտրվելու իր բնօրրանից:

Աբբաս Ա-ի կողմից մտահղացած բռնագաղթի վիթխարի ծրագրի մեջ առանձնահատուկ տեղ էր գրավում Արևելյան Հայաստանից հայ առևտրական կապիտալը Իրան տեղափոխելու խնդիրը: Արաքսի ձախ ափին գտնվող, հատկապես, Գողթան գավառի մի շարք քաղաքներ ու ավաններ՝ Ջուղան, Ագատ-Գերանը, Վանանդը, Բիստը, Շորոթը, Ագուլիսը, Օրդուբադը, Շահկերտը և այլն, վաղուց ի վեր հայտնի էին որպես միջազգային աշխույժ առևտրի կենտրոններ: Նրանք վերածվել էին Իրանի ու Անդրկովկասի շուկաները Արևմուտքի ու Արևելքի երկրների հետ կապող կարևորագույն հանգույցների: Արդեն XVI դարից սկսած հայ առևտրական խոջաների ձեռքում էր կենտրոնացած իրանական հում-մետաքսի և մի շարք այլ ապրանքների արտահանության գործը: Շահի ծրագրերում հատկապես հանգուցային դեր էր հատկացվում պատմական Երնջակ գավառում գտնվող

Ջուղային: Վերջինս տեղավորված էր ապառաժոտ լեռնաշղթաների արանքում, որոնց միջով հոսում է Արաքսը: Քաղաքը բնակեցված էր միայն հայերով և ունեցել է յոթ նշանավոր եկեղեցիներ, մի քանի մատուռներ ու սրբավայրեր: 1673թ. ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ Շարդենը եղել է Ջուղայում և վկայում է, որ այնտեղ «մի քանի տներ շինված են այնպիսի ժայռերի վրա, որտեղ այծյամները կարող են միայն ման գալ»:

Գտնվելով նշանավոր առևտրական երթուղու վրա, դեռևս միջին դարերում Ջուղան հռչակվում է որպես տարանցիկ ապրանքների պահեստավայր և առևտրական փոխանակության կենտրոն: Նա իր այդ դերով նշանակալիորեն պարտական էր նրան, որ այդ ժամանակներում Արաքսի (Երասխի) վրա գոյություն ունեին ընդամենը երկու կամուրջներ, որոնցից մեկը գտնվում էր հենց Ջուղայի մոտ, որը կառուցվել էր XIV դարում, իսկ մյուսը Խուդաֆարինի հայտնի կամուրջն էր: Ջուղայում կային բազմաթիվ քարավանատներ, առևտրական գրասենյակներ և այլն:

Ուշ միջնադարում, հատկապես XV-XVI դարերում, Հայաստանի համար քաղաքական, տնտեսական և մշակութային առումով անկումային համարվող ժամանակաշրջանում, Ջուղան ծեռք է բերում մեծ հռչակ որպես հայ առևտրական (խոջայական) կապիտալի նշանավոր կենտրոն: Նա հատկապես մեծ հռչակ է սկսում վայելել որպես մետաքսի եվրոպա-ասիական առևտրի մեջ մասնագիտացած վաճառականների մի քաղաք: Ջուղայեցի խոջաների քարավանները լինում էին Իրանում, Հնդկաստանում, Աֆղանստանում, Միջին Ասիայում, Ճավա կղզում, Բիրմայում, Ֆիլիպիններում, ինչպես նաև Եվրոպայում՝ Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Հոլանդիայում, Ավստրիայում, Ռուսաստանում, Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Օսմանյան տիրույթներում, Եգիպտոսում և այլուր: Այդ քաղաքի մեծահարուստ խոջաների հարստությունները առասպելական չափերի էին հասել: Իզուր չէ, որ Գրիգոր XI կաթողիկոսը 1541 թ. իր կոնդակում

Ջուղան անվանում է «աստուածախնամ գյուղաքաղաք», իսկ գրիչ հաչատուր Խիզանեցին 1594 թ. ընդօրինակած իր Հայսմափուրքի հիշատակարանում խոսելով Ջուղայի մասին, նրան որակում է որպես «մայրաքաղաք» և «պարծանք հայկազեան տոհմիս»: Առաքել Դավրիժեցին իր հերթին գրում է, որ Ջուղան «... էր մեծ և երևելի շէնն այն ի ժամանակին յայնմիկ ի մէջ արեւելեաց աշխարհիս»:

Այդ քաղաքը միաժամանակ հանդիսանում էր հայ արհեստագործության՝ ոսկերչության, դաջագործության, ասեղնագործության, քանդակագործության ու թանկագին քարերի մշակման, բրուտագործության ու ճարտարապետության, նկարչության ու մանրանկարչության, գրչարվեստի ու վիմագրության աչքի ընկնող կենտրոն:

Ջուղայի մասին անվանի պատմաբան Լեոն գրում է. «Չգիտենք, թե ինչ էր նրա անցյալը խոր հնության մեջ, բայց XV-XVI դարերից նա սկսում է փայլել հայ երկնակամարի վրա իբրև հայրենիք զարմանալի վաճառականների, որոնք ոչ միայն հետաքրքրական էջեր են մտցնում միջազգային առևտրի պատմության մեջ, այլև հանդիսանում են մի շարք խոշոր, նմանը չունեցող հասարակական-կուլտուրական տարր, որի կատարած դերը հայ կյանքի զարգացման մեջ անհունապես մեծ է»: «Ջուղան,- մեկ այլ առիթով նշում է Լեոն,- մի փոքրիկ առանձնացած, իր զուգակիցը չունեցող վաճառականական ինքնավար համայնք էր խոջաների վարչության տակ: Ջուղային առանձին կարևոր առևտրական նշանակություն էր տալիս նրա աշխարհագրական դիրքն այն մեծ ճանապարհի վրա, որ կապում էր Միջին Ասիան, Իրանը, Սև ծովի արևելյան ավազանի և Կովկասի մեծ ճանապարհների հետ: Ջուղայի առջև է, որ Արաքսի աջ ափը ներկայացնում է հարմարություն, որ հյուսիսից եկող միջազգային ճանապարհը շարունակե իր ուղղությունը դեպի Թավրիզ՝ մեծ առևտրական շահաստանը և դեպի այլ կողմեր: Ջուղան

այսպիսով դառնում է մի մեծ կայան այդ ճանապարհի վրա, ապրանքների մի մեծ պահեստանոց»:

Սակայն հաղորդակցության այս հարմարությունն, անշուշտ, միակ պայմանը չէր, որ Ջուղան դարձնում էր նշանավոր առևտրական կենտրոն: Ջուղայեցիների մոտ նկատվում էր մի զարմանալի առևտրական ջիղ, որն իրավամբ, հանդիսանում էր մի արտակարգ ու բացառիկ երևույթ հայ իրականության մեջ, որը ստացել է «ջուղայեցիություն» անվանումը: Դա մի այնպիսի համապարփակ հասկացողություն էր, որ հաճախ ջուղայեցիներ անվան տակ հանդես էին գալիս նաև հարևան գավառների ու քաղաքների՝ Ագուլիսի, Աստապատի, Վանանդի, Բիստի, Շոռոթի, Նախիջևանի, Օրդուբադի, Շահկերտի, Ցղնայի, Դաշտի, Մեղրիի, Երնջակի, Դաստակի, Կալերի, Ջահուկի, Խոշքաշենի, Սիսիանի, Ղափանի, Արցախի, Արարատյան դաշտի (հատկապես Երևանի) և այլ վայրերի հայ վաճառականները:

Իբրև եվրոպայում և Ասիայում մեծ համբավ ունեցող վաճառականներ, Ջուղայի խոջաները շահ Աբբաս Ա-ի ուշադրությունը գրավել էին նրա թագավորության հենց առաջին տարիներից: 1592 թ. շահը իջեցրել էր հատուկ հրովարտակ, որով ջուղայեցի խոջա Նազարին շնորհում էր ծավալվում առևտրական արտոնություններ ու իրավունքներ, փորձելով նրան ներգրավել Իրանի արտաքին առևտրի մեջ: Շահի համար դրա կարևորությունը պայմանավորված էր նրանով, որ 1590 թ. թուրք-իրանական պայմանագրով Ջուղան անցել էր օսմանցիներին, հետևաբար Աբբաս Ա-ը զրկվել էր նրա առևտրական կապիտալը և խոջաների ձեռներեց ոգին ի շահ իր երկրի շահերի օգտագործելուց: Նրան տեղեկացրել էին, որ դա շոշափելի հարված է հասցրել պետական գանձարանին: Այդ բոլորը հուշում էր Աբբաս Ա-ին, որ Անդրկովկասից նահանջելիս անթույլատրելի է Ջուղան թողնել հակառակորդի ձեռքերում:

Ուստի շահը Թավրիզից մեկնեց Ջուղա, քաղաքի ավազանուն համոզելու, որպեսզի նրանք կազմակերպեն բնակիչների

«Ժամանակավոր» տեղափոխություն Իրան, իբր օսմանյան բանակի վայրագություններից նրանց փրկելու նպատակով: Պատերազմի ավարտից հետո նա խոստանում էր, որ բոլորը կվերադառնան իրենց հարազատ օջախները: Սակայն պատասխանը լինում է ըստ էության բացասական: Քաղաքի ավազանին և հոգևորականությունը միաբերան պատասխանում են, որ աշնան աննպաստ ու ցուրտ եղանակը, ճանապարհի դժվարությունները, սայլերի պակասը և այլն ժողովրդին կկանգնեցնեն անհաղթահարելի դժվարությունների առջև, ուստի խնդրում են շահին ժամանակ տալ մինչև գարուն: Հանդուգն առարկությունից մոլեգնած շահը կայացնում է վերջնական վճիռ, բայց միառժամանակ թաքցնելով այն, այցելում է Ջուղա: Առաքել Դավրիժեցին գունեղ կերպով նկարագրում է շահի այդ այցելությունը: Քաղաքի բնակիչները մեծամեծ պատրաստություններ տեսնելուց հետո ընդառաջ են գնում շահին, որպես վայել է թագավորի: Դեռահաս մանուկները ոսկի բաժակներով շահին մատուցում են «ազնիվ ու անուշահամ» գինի, Արաքսի ափից մինչև խոջա Խաչիկի տունը փռում են թանկարժեք գորգեր ու ղունաշներ, խոջա Խաչիկի որդին ոսկով լի սկուտեղը մատուցում է շահին: Նրա օրինակին հետևելով Ջուղայի մեծամեծերը ևս շահին մատուցում են թանկարժեք նվերներ և հյուրասիրում համադամ կերակուրներով ու ծաղկահամ գինով:

Նոր Ջուղայի պատմության հեղինակ Հարություն Տեր-Հովհանյանը շահի դիմավորման այդ շքեղ արարողությունը համարում է անհեռատես ու «անխորհուրդ» քայլ: Նրա այդ տեսակետի սկզբնաղբյուրն, անշուշտ, Առաքել պատմիչն է, որը միամտորեն ենթադրում է, որ տեսնելով Ջուղայի առասպելական հարստությունները, շահը լցվեց սև նախանձով և հենց տեղում որոշեց ջուղայեցիներին ենթարկել բռնագաղթի՝ նրանց հարըստություններին տիրանալու համար: «Իսկ վիշապն անդնդային Շահաբաս,- գրում է Դավրիժեցին,- որ ի սկզբանե զբարս օծի ունէր բնաւորեալ յինքեան ընդդէմ քրիստոնէից, իբրև տեսանէր

գայնքան հարստութիւն՝ և զբարեվայելչութիւն քրիստոնէից՝ մախար. և զգայռէր ի սրտի՝ թե զհարդ պատճառ և ժամ գտցէ նենգել զնոսա: Բայց առ ժամն ծածկեալ զթոյնսն առ երեսս սրտահաճուկ լիներ»: Իրականում ջուղայեցիներին տարագրության ենթարկելու մտահոյացումը, անշուշտ, շահի գլխում ծագել էր շատ ավելի վաղ: Ջարմանալին այն է, որ մեկ այլ տեղ հենց ինքը՝ Դավրիժեցին հավաստում է, որ շահը «ի վաղ ժամանակաց ունէր ի մտի զքշելն ազգին քրիստոնէից և զաւերելն աշխարհին Դայոց»:

Եվ ահա իջնում է շահի բարձրագույն հրովարտակը, որն ազդարարում էր. «Զրաման է ի թագաւորութենէս մերմէ ձեզ ջուղայեցւոցդ ելանել ի տեղեաց ձերոց և գնալ ի Պարսկաստան աշխարհ»: Ջուղայեցիներին երեք օր ժամանակ էր տրվում գաղթի ճամփան բռնելու համար: Զրամանի իրագործման պարտականությունը շահը դնում էր մահմեդականացած վրացի Թահմազդուլի բեկի վրա, որին հրամայում է ոչ մեկին չթողնել Ջուղայում և բոլորին «միահաղոյն» քշել: Հավատուրաց վրացին մեծ եռանդով լծվում է գործի և սպառնում Ջուղայի բնակիչներին «սարսռելի և տաժանելի մահուամբ կորուսանել զնոսա», եթե նրանք ժամանկին չկատարեն թագավորի հրամանը: Սուրբ տիկների միջոցով նա հայտարարում է, որ ովքեր կփախչեն կամ կթաքնվեն, նրանց թաքստոցի վայրը ցույց տվողին «ապրանքն նորա՝ ցուցողին լիցի՝ և զլուխն՝ թագաւորին»:

Շրջակա գյուղերի մահմեդական խաժամուժը հոծ խմբերով լցվում է Ջուղայի փողոցները գաղթողների գույքին տիրանալու համար: Նրանք Թահմազդուլիի զինվորների հետ մտնում էին տուն առ տուն և ծեծի ու բռնության միջոցով ստիպում «ելանել և գնալ», միաժամանակ հափշտակելով մարդկանց ունեցվածքը:

Ճարահատյալ դուրս գալով քաղաքի պարիսպներից, Ջուղայի բնակիչները գնում են Ս. Աստվածածին կամ Վերին Կաթան եկեղեցին և արտասվալի աչքերով աղաղակում առ Սուրբ Աստ-

վածածին. «... այս բանալիք սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ՝ և տանց մերոց քեզ յանձն լիցի»: Այս բառերով նրանք իրենց տների և եկեղեցիների բանալիները գցում են Արաքսը և սկսում գետն անցնել:

Դավրիժեցին հաղորդում է, որ շահը հատուկ վերաբերմունք էր դրսևորում ջուղայեցիների նկատմամբ: Բանակելով Արաքսի ափին, Աբբաս Ա-ը հրամայում է իր զորապետներին, որպեսզի նրանք օգնեն ջուղայեցիներին գետանցի ժամանակ, նրանց տրամադրելով ուղտեր ու երիվարներ Արաքսի մեկ ափից մյուսը անվտանգ անցնելու համար: Միանգամայն ակնհայտ է, որ շահն ամեն ինչ անում էր, որ խոջաները իրենց հարստությունը անվնաս տեղափոխեն իր երկիրը: Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի գրադարանում գտնվող ձեռագիր ավետարանի հիշատակարանը վկայում է, որ գաղթի ժամանակ Արաքսն անցնելիս «ոչ ոք վնասեցաւ խնամովն Աստուծոյ»: Սակայն պետք է ենթադրել, որ դա չափազանցություն է և չնայած շահի հատուկ վերաբերմունքին, ջուղայեցիների թվում ևս եղան զոհեր ու տուժողներ: Հենց Դավրիժեցին ինքը հիշատակում է, որ չնայած շահի հրամանին, նրա զինվորները հափշտակում էին ջուղայեցիների ունեցվածքը, առևանգում նրանց կանանց ու երեխաներին:

Գետանցից հետո շահը իր մոտ է կանչում Թահմազդուլի բեկին և հարցնում, թե «յետ հանելոյ քո զբնակիչսն Ջուղայու՝ այրեցի՞ր զշինուածս նորա»: Երբ լսում է որ ոչ, մոլեգնում է և հրամայում անհապաղ իր զորքերով հետ վերադառնալ և այրել բոլոր տներն ու շինությունները: Թահմազդուլին ճշտիվ կատարում է նրա հրամանը:

Գաղթից հետո զանազան հանգամանքներով տարագրությունից խույս տված կամ լեռներում ու քարանձավներում թաքնված ջուղայեցիները վերստին վերադառնում են հայրենի քաղաքը: Մի քանի ամիս հետո, տեղեկանալով այդ մասին, զայրացած շահը հրովարտակ է իջեցնում Ջուղայում մնացած բնակչությանը տեղահան անելու մասին: Իր այդ հրամանի իրագործումը

շահը դնում է իր զորապետներից մեկի՝ Համդամ աղայի վրա: Վերջինս իր զորքերով մտնելով Ջուղա հայտարարում է, որ եթե որևէ մեկը չանսա թագավորի հրամանին և իր ընտանիքով ու ստացվածքով անմիջապես չլքի Ջուղան, ինքը սրի կքաշի նրանց և իրենց ու իրենց ընտանիքի անդամներին կքշի գերության: Ղզլբաշական զորքերը թաքստոցներից հանում են ջուղայեցիներին և քշում գետանցի, միաժամանակ հրի ճարակ դարձնելով Ջուղայում դեռ կանգուն մնացած, կամ կիսավեր տները: Վարկած կա այն մասին, որ շահի հրամանով զինվորները թունավորում են նաև Ջուղան սնուցող բոլոր աղբյուրները: Ջուղայի այս երկրորդ բռնագաղթի գունեղ նկարագրությունը գտնում ենք 1608 թ. ընդօրինակված մի ժողովածուում, որտեղ իմիջիայլոց նշվում է, որ «զի սակաւ էր նաւն ի՝ յանցուցանելն, քեցեցին զամբոխն աշխարհաժողով և ի գետն մղեցին և սկսաւ ջուրն լինել նոցա գերեզման և յուղարկաւոր»:

Բռնագաղթին ականատես, բնիկ երնջակցի, Նախիջևանի եպիսկոպոս Ավգուստինոս Բաջեցին Ջուղայի և Նախիջևանի գյուղերի տեղահանությունը նկարագրելիս դառնությամբ նշում է. «Թողինք տունն ապրանքով լի, հօտն ի դաշտին, հայրն որդին ուրացավ, մայրն ի դուստրն ուրացավ... դուրս արին ամենայն մարդ իւր յերկրէն որպէս նահիր և ինքեան եղեն «սրով ու նիզակով քշողք... լալն ու հառաչանքն ելաւ մինչև երկինս...»:

Բռնագաղթի ենթարկվածների գետանցը Բաջեցին նկարագրում է հետյալ կերպ. «Եկաք հասաք ի գետն, որ կոչի Արաստղ [Արաքս], խիստ մեծ, որ մարդ առանց նաւի չէ կարիլ անցնիլ: Ամենայն ժողովուրդն լցին ի մէջն առանց նաւի և առանց տաւարի, որն որ անցաւ, որն որ ջուրն տարաւ, որն որ հայրն կանչելով, որն որդի ծայնելով, որն մայրն կանչելով... շատոնք ի գետ խեղդեցան: Ես մեղաւորս այլ գետն կու տանէր, մէկ ջամշի [գոմեշի] աքի ընկաւ ձեռս. Աստուծով դուս եկի»:

Առաքել Դավրիժեցու հաղորդման համաձայն, «մեծ սուրգունն» իրականացվել է մի քանի փուլով: Մասնավորապես,

պատմիչը նշում է, որ այն տեղի է ունեցել յոթ-ութ անգամ, որը ևս մեկ անգամ գալիս է հաստատելու այն իրողությունը, որ շահի կողմից կազմակերպված իր մասշտաբներով այդ վիթխարի ձեռնարկը պահի թելադրանք չէր, այլ հանգամանորեն մշակված մի հեռահար ծրագիր, որը քայլ առ քայլ իրագործվում էր Իրանի տիրակալի կողմից:

Աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից պարզվում է, որ բռնագաղթի առաջին ալիքը սկսվեց 1604 թ. աշնանը և ավարտվեց 1605 թ. գարնանը: Հետագայում, հատկապես 1608, 1615 և 1618 թվականներին տեղի ունեցան նոր, խոշոր բռնագաղթեր, որոնց հետևանքով Անդրկովկասի հայ, վրացի, հրեա և մահմեդական բնակչության խոշոր զանգվածներ տեղափոխվեցին Իրան:

Հայ ժողովրդի կրած անդարմանելի աղետը և բռնագաղթի հետևանքով նրա համար ստեղծված իրադրությունը Դավրիժեցին բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Անապատ եղև վայելուչ և քաղցր աշխարհս մեր: Եւ ազգ և ժողովուրդ մեր խլեալ ի տեղեաց և անջատեալք ի հայրենի և ի բնիկ ժառանգութեանց... եղեն վտարանդեալք և տարամերժեալք յերկիր օտար և յազգ այլասեռ և այլալեզու...»:

Իր ժամանակի հիշատակարաններում բացակայում են տեղեկությունները տարագրյալների թվի մասին: Այդ առթիվ պարզորոշ ու հստակ տեղեկություն չի հաղորդում նաև Դավրիժեցին: Նա միայն նշում է հետևյալը. «Ի ստորոտէ լերանցն Գառնւոյ մինչ ի յեզրն Երասխայ մեծի գետոյն, լայնութիւնն էր բանակին, իսկ գերկարութիւնն դովինք կշռեաց դու, բայց ես ասեմ աւուր միոյ ճանապարհ, եւ յայլուր տեսի՝ որ հինգ աւուր ճանապարհ էին գրեալ»:

Գաղթեցված ջուղայեցիների թվի մասին ևս ոչ մի հավաստի տեղեկություն գոյություն չունի: Սովորաբար տրվում է երկուերեք հազար ընտանիք թիվը: Առհասարակ, աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Հայաս-

տանից տարագրվածների մոտ կեսն է միայն հասել Պարսկաստան, իսկ մնացած մասը խեղդվել է Արաքսի ջրերում, կամ ճանապարհներին ոչնչացել սովից, ցրտից ու զրկանքներից: Շատերն էլ պարսիկ զինվորների կողմից սրախողող են եղել, կամ քշվել գերության: Այդ առթիվ Նոր Ջուղայի Ս. Մինաս եկեղեցում հայտնաբերված ձեռագիր հիշատակարանում ասվում է. «Եւ եթէ զմտաւ ածենք՝ քան զկէսն մահուանէ ի կեանս փոխեցան առ Աստուած, ոմանք սրախոց սպանան, ոմանք սովամահ եղան. ոմանք ջրախեղդ մեռան՝ ոմանք ի ցրտոց պակասեցան և ոմանք ազգի ազգի մահուամբ առ Քրիստոս փոխեցան»: Ավգուստինոս Բաջեցին ևս վկայում է. «Ի ճանապարհն որ երթայինք, այն ինչ յետ մնայր՝ սպանէին... շատն ի սոսանե ցրտէ և խորշակէ, սովու և նեղութեանց, բազում ցավի տիրացան: Երեկոյին որ իջնէաք, ի վաղն ելնեաք բազում մեռեալք մնային իջեւանքն եւ բազում հիւանդք:... Ի ճանապարհն բազում կանայք դնէին իւրեանց ստնդեայ տղայքն ի վայր երթային վասն տկարութեան»:

Ի լրացումն այս բոլորի, 1607 թ. մոլեգնում է նաև սովը, տանելով հազարավոր մարդկանց կյանք:

Ամենայն հավանականությամբ, Իրան գաղթեցված հայ գաղթականների ընդհանուր թիվը եղել է 400-500 հազար մարդ, կամ մոտ 80.000 ընտանիք, որոնցից տեղ է հասել մոտ 250 հազարը: Հարցի վերաբերյալ նորագույն ուսումնասիրություններում ավելի հաճախակի բերվում է 400 հազար թիվը:

Այնուամենայնիվ, ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդում շահ Աբբասը, կազմակերպելով այդ աշխարհավեր ձեռնարկը կամ նոր ժամանակների «ժողովուրդների այդ մեծ գաղթը»: Վերևում արդեն խոսվեց ծրագրի ռազմաստրատեգիական նպատակների մասին՝ անապատի վերածել այն տարածքները, որոնցով անցնելու էր օսմանյան բանակը: Շահի ենթադրությամբ, դա ոչ միայն կոժվարացներ հակառակորդի զորքերի առաջխաղացումը, այլև ապագայում նշանակալիորեն կապահովեր Իրանի սահմանային խոցելի շրջանների անվտանգությունը: Շահը են-

թաղրում էր նաև, որ օսմանցիները կկորցնեն իրենց հետաքրքրությունը կռվախնձոր հանդիսացող, բայց և անմարդաբնակ ու ամայի դարձած Հայաստանի նկատմամբ, որն ի վերջո կանցներ Իրանին: Օսմանյան կայսրությունից ռազմական առումով թույլ Իրանը, շահի ենթադրությամբ, միայն այդ ճանապարհով կարող էր նրա նկատմամբ տանել հաղթանակ և տիրանալ այն տարածքներին, որոնք Աբբաս Ա-ը համարում էր «ժառանգական հողեր» և այսպես կոչված «իրանական աշխարհի» անբաժանելի մասը:

Սակայն շահը միայն ռազմագիտական նկատառումներով չէր ղեկավարվում: Նրան թերևս ավելի, քան այդ նկատառումները, հետաքրքրում ու հուզում էին ձեռնարկի քաղաքական ու տնտեսական օգուտները: Քաղաքական նպատակը միանգամայն հստակ էր. թուլացնել պետության ոչ իրանական էթնոս ունեցող շրջանները՝ կանխելու համար անկախության հնարավոր շարժումները: Ի դեպ, շահի նվիրական երազանքներից մեկն էլ այն էր, որպեսզի իր մայրաքաղաքը բնակեցնի ոչ մահմեդական տարրերով, ներքին խռովություններ ծագելու դեպքում այդ տարրերի վրա հենվելու նպատակով: Այնուհետև նա ձգտում էր թուլացնել ազերիական քոչվոր ֆեոդալների տիրապետող դիրքերը և նպաստել նրանց ղեկավարող քաղաքական դերի անցմանը իրանական քաղաքացիական բյուրոկրատիային և դրանով իսկ կենսագործել Սեֆյան պետության «իրանականացման» կամ հստակ իրանական դիմագիծ ձեռք բերելու իր ծրագրած քաղաքականությունը: Ավելի համապարփակ ու ընդգրկուն էին հետապնդվող տնտեսական նպատակները. նախ շահը ձգտում էր մարդկային նոր զանգվածների հաշվին զարգացնել Իրանի նոսր բնակչություն ունեցող կենտրոնական մահանդները, զարկ տալ այդ շրջանների և առհասարակ ամբողջությամբ վերցրած երկրի արտադրողական ուժերին, նպաստել առևտրի, արհեստների, հողագործության ծաղկմանը: Շահը հիանալի հասկանում էր, որ Իրանում նշանակալից թվով առևտրական ու

արհեստավորական բնակչության բնակեցումը դրական ներգործություն կունենա այլ երկրների հետ ապրանքափոխանակության աճի վրա և կնպաստի Իրանի տնտեսական վերելքին և գործարար կյանքի ակտիվացմանը:

Այս լայնահուն ծրագրերի մեջ իր կարևորագույն դերն էր ունենալու հայ առևտրական-խոջայական կապիտալը, որը ներկայացնող դասի օգնությամբ Իրանի տիրակալը ձգտում էր զարկ տալ երկրի ճգնաժամի մեջ գտնվող տնտեսությանը և հատկապես ծաղկեցնել լճացում ապրող արտաքին առևտուրը: Նրա նվիրական երազանքն էր միջազգային առևտրի կենտրոնը Արաքսի վրա գտնվող Ջուղայից և հայ բնակչություն ունեցող մյուս վայրերից տեղափոխել Իրան, իսկ մետաքսի արտահանման քարավանային ուղիները անց կացնել իր մայրաքաղաք Սպահանի վրայով դեպի Պարսից ծոց, որտեղից բացվում էր ծովային ճանապարհը դեպի Եվրոպա: Շահը ենթադրում էր, որ այդ ճանապարհը մի շարք ակնառու առավելություններ ունի Փոքր Ասիայի վրայով անցնող թուրքական ցամաքային ճանապարհի, ինչպես նաև Վոլգա-Կասպյան առևտրական ուղու համեմատ: Այդ ծրագրի իրագործումով շահ Աբբասը մտադիր էր նաև տնտեսական ծանր հարված հասցնել իր ախոյան Օսմանյան կայսրությանը, նրան զրկելով Փոքր Ասիայի վրայով իրանական հուլ-մետաքսի արտահանումից գանձվող հսկայական չափերի հասնող մաքսատուրքերից: Հենց այդ նպատակին հասնելու ձգտումն էր, որ շահին մղեց անապատ դարձնել այն բոլոր երկրամասերը, որոնք ընկած էին Էրզրում-Թավրիզ առևտրական ճանապարհի վրա, որի վրայով կատարվող աշխույժ առևտրի հասույթների մեծ մասը մտնում էր օսմանյան գանձարան:

Իրանը մետաքսի միջազգային առևտրի կենտրոն դարձնելու սկեռուն նպատակը շահին մղում էր ամենաժայռահեղ միջոցների: Բռնագաղթի ժամանակ, օրինակ, նա Անդրկովկասից 40 հազար հայ գյուղացիների, 12 հազար վրացիների և 7 հազար

հրեաների գաղթեցրեց Իրանի մետաքսաբեր շրջանները՝ Կասպից ծովի արևմտյան մասում գտնվող Գիլան և հարավում գտնվող Մազանդարան, որին շահը տվել էր «դրախտանման» անվանումը։ Իրանի տիրակալի «խասսե», այսինքն՝ անձնական տիրույթ հանդիսացող այդ նահանգը, նրա մտափոխմամբ, ամբողջովին պետք է մասնագիտանար մետաքսի արտադրության մեջ։ Սակայն գաղթեցվածների համար կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում այդ երկրամասը հանդիսացավ գերեզման գաղջ օդի, հիվանդոտ կլիմայի և ուժից վեր ծանր աշխատանքի պատճառով։ Շատերն էլ իրենց կյանքը փրկելու համար ընդունեցին իսլամը և արդեն 1675 թ. այդ երկրամասում մնացել էր ընդամենը երկու հարյուր հայ ընտանիք։

Ուշագրավ է նաև նշել, որ շահի իրամանով Կախեթում ոչնչացվեցին թթի բոլոր ծառերը, որպեսզի վերջ տրվի վրաց շերամապահությանը։ Միանգամայն ակներև է, որ դրանով շահը նպատակ ուներ նախ տնտեսական հարված հասցնել օսմանցիներին, որովհետև վրացական հում-մետաքսը ամբողջապես արտահանվում էր Փոքր Ասիայի վրայով, այնուհետև վերացնել իրանական հում-մետաքսի հիմնական մրցակցին, իսկ ամենակարևորը ձեռք բերել քաղաքական օգուտներ, որովհետև մետաքսի առևտուրը, որը կազմում էր Վրաստանի արտաքին առևտրի հիմքը, ամրացնում էր վրացիների՝ Մոսկովյան պետության հետ ունեցած կապերը։

Շահի քաղաքական հաշվարկների մեջ էական նշանակություն ուներ նաև այն իրողությունը, որ Իրան գաղթեցված հայ բնակչությունը որպես հարկատու, հսկայական եկամուտներ էր բերելու շահական գանձարանին։ Ընդ որում պետք է նկատի ունենալ, որ որպես այլադավան «զիմմի», տարագրված հայերը, բացի սովորական հարկերից, պարտավոր էին վճարել նաև գլխահարկ («ջիզյա»)։ Համենայն դեպս, պետք է, որ խիստ արդյունավետ եղած լինե՞ր երկրի բնակեցումը նոր՝ հարկատու, ար-

հետաավոր, շինարար, հողագործ և վաճառական բնակիչներով, որպեսզի բռնագաղթերը կրկնվեին նաև հետագա տարիներին:

Նոր Զուղայի պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրության օտարերկրյա երախտավորներից մեկը՝ Զոն Քարսվելը հայտնել է այն ուշագրավ տեսակետը, որ շահի մտահղացմամբ, մայրաքաղաքի՝ Սպահանի մեջ և նրա շուրջը բնակեցված հայերը պետք է ծառայեին նաև որպես կենդանի պատմեշ բախսիարական քոչվոր ցեղերի անընդհատ կրկնվող ասպատակությունների դեմ:

Այսպիսով, հարյուր հազարավոր մարդկանց տառապանքների գնով շահ Աբբաս Ա-ը իրականացնում էր իր մտահղացած վիթխարի ծրագիրը, որի վերջնական նպատակն էր առանց այն էլ հզոր ու լայնարձակ Սեֆյան պետությունը դարձնել անխոցելի և ամենակարևորը տարածաշրջանի առաջատար ուժային կենտրոնը:

Ավելորդ չէ նշել նաև, որ պարսիկ և օտարազգի մի շարք հեղինակների կողմից հայտնվել է նաև տեսակետ այն մասին, որ շահի կողմից կազմակերպված բռնագաղթը հետապնդում էր զուտ «մարդասիրական» նպատակներ: Ըստ այդ տեսակետի, շահը մտահոգված էր, որ թուրք-իրանական պատերազմների հետևանքով քրիստոնյա և առհասարակ այլադավան, ինչպես նաև մահմեդական բնակչությունը, ոտնակոխ կլինի պատերազմող բանակների ոտքերի տակ ու կոչնչանա: Ուստի զանգվածային «սուրգունի» միջոցով շահն աշխատում էր փրկել այդ բնակչությանը: Զարգացնելով այս տեսակետը, շահ Աբբաս Ա-ի պալատական պատմիչ Իսքանդար Մունշին գրում է, որ բռնագաղթը քրիստոնյաների նկատմամբ շահի հոգատարության արդյունքն էր և գաղթեցված քրիստոնյաները, մասնավորապես ջուղայեցիները, բնակություն հաստատելով Սպահանում, «ժամանակի իրադարձություններից ապահովություն ստացան»:

Ստավորապես նման տեսակետ են առաջ քաշում նաև պարսիկ ժամանակակից պատմաբաններ Նասրուլլա Ֆալսաֆին և

Աբուլղասեն Սահաբը: Ընդ որում նրանք վկայակոչում են ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեյին, որն արտահայտել է այն միտքը, որ չպետք է կարծել, որ շահ Աբբասը հայերին գաղթեցնելով իրենց հայրենիքից, նրանց նկատմամբ չարիք է գործել, որովհետև բնակվելով Թուրքիայի և Իրանի սահմանային շրջաններում, նրանք շարունակ գրկանքներ էին կրում իրանաթուրքական պատերազմների հետևանքով:

Իրականության հետ անհարիր, խիստ պարզունակ և պատմական քննություն չբռնող այդ տեսակետին տուրք է տվել նաև անգլիացի պատմաբան Պերսի Սայքսը, որի կարծիքով շահ Աբբասի վարմունքը հայերի նկատմամբ ապացույց է նրա «հայացքների լայնության» ու «մեծահոգության»: «Փոխանակ այդ քրիստոնյա գերիների հետ վարվել ինչպես ստրուկների հետ, - գրում է նա, - շահը 500 հայ ընտանիք իրենց ողջ ունեցվածքով Արաքսի վրայի Ջուղայից տեղափոխեց Սպահանի մոտ գտնվող Նոր Ջուղա»:

Գաղթեցված հայ բնակչության հիմնական զանգվածին, հատկապես առևտրական և արհեստավորական տարրերին, շահ Աբբասը բնակեցրեց երկրի կենտրոնական շրջաններում: Քաղաքացիներին գլխավորապես Սպահան քաղաքի մեջ (հայկական աղբյուրներում Սպահանը հիշատակվում է Շոշ անունով), երևանցիներին, դաշտեցիներին Շամսաբադ, Թորսկան և Շեյխ Շաբան թաղամասերում, գաղթածների մի մասին՝ Փաղալա կոչված թաղում, իսկ մնացածին մայրաքաղաքի զանազան թաղերում (Խորասքան և այլն, որոնք ունեին խառը բնակչություն): Իսկ գյուղական բնակչությանը շահը տեղավորեց Սպահանի շրջակա մահալներում ու գյուղերում՝ Լնջանում, Ալնջանում, Գանդիմանում, Ջղախոռում, Փերիայում, Քյարվանդում, Բուրվարիում և այլն, ինչպես նաև Բախթիարիում (Չհարմահալ): Հետագայում հայ գաղթականներ բնակեցվեցին նաև հետևյալ գավառներում. Քյազազ, Քյամրա, Գյափլա, Մալայեր և Ղարաղան:

Գյուղական բնակչությանը տարբեր բնակավայրերում տեղավորելուց հետո, շահը հրամայեց արքունի պահեստներից նրանց տրամադրել սերմացու, հատկացնել եզներ և այլ անասուններ երկրագործությամբ զբաղվելու և իրենց ապրուստն ապահովելու համար: Իրենց ստացած այդ օգնության փոխհատուցումը գաղթեցված գյուղացիները պետք է կատարեին տաճարների ընթացքում:

Զգալի քանակությամբ բռնագաղթածներ բնակեցվեցին Թավրիզում, Արդաբիլում, Ղազվինում, Համադանում, Գուփայեզանում, Քերմանում, Խուլնսարում, Քաշանում, Ղումում, Սուլթանաբադի շրջաններում: Ֆարսի նահանգի տիրակալ Ալլահվերդի խանը շահ Աբբասից խնդրեց 500 տուն հայեր, որոնց բնակեցրեց Շիրազում: Քաղաքներում տեղաբաշխված գաղթական-արհեստավորներին հնարավորություն տրվեց զբաղվելու իրենց արհեստներով, իսկ շատերը, որոնք չէին տիրապետում արհեստների, զբաղվում էին «օրական մշակությամբ»: Զարմանալին այն է, որ հակառակ իսլամական արգելքի, հայերին հնարավորություն տրվեց զբաղվել գինեգործությամբ: «Ոմանք,- գրում է Դավրիժեցին,- առ այլազգիս վաճառեին զըմպելիս՝ որով հոգային գիւրեանց պէտս»: Պատմիչը նաև շեշտում է, որ պետությունը հոգ տարավ, որ «ամենայն գաղթականք հայոց ըստ իւրաքանչիւրոց հանգամանաց կեցութեան գտանել զապրուստ և կենցաղավարիլ»:

Բնակության վայր ընտրելիս ևս շահը առանձնահատուկ վերաբերմունք դրսևորեց ջուղայեցիների նկատմամբ, որոնց բերեց իր մայրաքաղաքը՝ Սպահան: Այս քաղաքը, որը 1598 թվականից դարձել էր Սեֆյան պետության մայրաքաղաքը, հանդիսանում էր շահի հատուկ ուշադրության առարկան: Աբբաս Ա-ը մտադիր էր ոչ միայն այն վերածել պետության գործարար կյանքի կենտրոնի, այլև Ասիայի լավագույն քաղաքներից մեկի: Թերևս հենց այդ ժամանակ է ծնունդ առել «Սպահանը աշխարհի կեսն է» արտահայտությունը:

1605 թ. հատուկ հրովարտակով Սպահանի հարավային մասում, Ջայենդեռուդ գետի աջ ափին, շահապատկան «խասսե» հողերից Աբբաս Ա-ը ջուղայեցիներին հատկացրեց մի ընդարձակ հողակտոր, ընդ որում անվճար, որպես արքունական հավիտենական պարգև, իսկ մի մասն էլ հայերը պետք է ձեռք բերին դրամով:

Ավանի կառուցման համար գծվեց քաղաքի գլխավոր հատակագիծը. «Ձգեցին զմի ուղղագիծ երկայն պողոտայ՝ յարևելից առ յարևմուտս, որոյ երկայնութիւնն է 3276 քայլ և լայնութիւնն է 16», - գրում է Հ. Տեր-Հովհանյանը: Այդ փողոցի անունը դրվեց «Նազարի խիավան» («Նազարի պողոտա») ի պատիվ «խոջա Նազար մեծ և առաջավոր իշխանապետի Ջուղայու»: Նազարի պողոտայի երկու ծայրերում տներ կառուցեցին «երևելագույն իշխանք կամ պայազատ տոհմականք Ջուղայու»: Դրանք էին հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդ հայեր խոջա Սաֆրազյանները և հռոմեադավան (կաթոլիկ) Շահիրիմանյանները: Ուստի պողոտայի արևմտյան մասը կոչվում էր «դուռն Սաֆրազյանց», իսկ արևելյան կողմը՝ «դուռն Շահիրիմանյանց»: Այս գլխավոր պողոտայի շուրջն էլ՝ գետից դեպի հարավ ձգվեցին տասը ուղղաձիգ լայնարձակ փողոցներ, որոնք հատվում էին Նազարի խիավանի հետ և բաժանվում քսան ինքնուրույն հատվածների: Այդ փողոցներից յուրաքանչյուրը, որն ունեցել է իր մուտք դարպասը, դիտվել է որպես մի ինքնուրույն թաղամաս՝ «տասնակ»: Քաղաքային վարչական այդ միավորների՝ թաղապետերի ղեկավարները կոչվել են «տասնակավագներ», որոնց պաշտոնը ընտրովի է եղել: Նրանց պարտականությունների մեջ է մտել նաև պետական, հարկերի ու տուրքերի գանձումը, որը քալանթարի (քաղաքապետի) միջոցով հանձնվում էր պետությանը, ինչպես նաև իրենց իրավասության ներքո գտնվող թաղի անվտանգության ապահովումը:

Նոր Ջուղայի բոլոր թաղերն անխտիր ունեին հիանալի մշակված պարտեզներ, որոնք օգտագործվում էին թաղի բնակչու-

յան կարիքների համար: Յուրաքանչյուր «տասնակ» ունեցել է իր անվանումը՝ օրինակ, Գիլաքենց, Մեծ խոջենց, Բաղրամենց, Ավագենց և այլն: «... Շինեցին յարկս և բնակութիւնս ինքեանց՝ հրաշալի յօրինուածովք, կամարակապ փողոցօք, քաւոր ապարանօք, և ամարասուն հովանոցօք, բարձրաբերձ և արքայակերպ շինուածօք, զարդարեալ և յօրինեալ ի ծաղիկս ոսկոյ և լաջվարդի՝ և պէս պէս երանգաց ակնախտիղ տեսողաց», - գրում է Առաքել Դավրիժեցին այդ նոր բնակավայրի կառուցման մասին:

Քաղաքն ի հիշատակ Ջուղայի կոչվեց Նոր Ջուղա, որտեղ և բնակություն հաստատեցին ջուղայեցիները: Նրա հիմնադրությունն եղել է 1605 թ.: Աղբյուրները լռում են, թե քաղաքի հիմնադրման ժամանակ որքան բնակչություն է ունեցել այն: Որոշ տվյալներով XVII դարի սկզբներին այն մի փոքրիկ կոկիկ քաղաք էր, որն ուներ երկու հազար ընտանիք կամ տասը հազար բնակչություն: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենը գրում է, որ 1660 թ. Նոր Ջուղան բաղկացած էր 3400-3500 ընտանիքից կամ 30 հազար շնչից: Մի քանի տարի անց, 1677 թ. Ջոն Ֆրայերը Նոր Ջուղայի հայ բնակչության մասին հաղորդում է հետևյալ տեղեկությունը. «հայ քրիստոնյաների թիվը այնտեղ ավելի քան վեց հազար ընտանիք էր»: Ընդ որում նա ավելացնում է, որ Նոր Ջուղայում բացի հայերից, բնակություն էին հաստատել նաև որոշ թվով գյարբեր (գրադաշտականներ), մի քանի ֆրանսիացի ու շվեյցարացի ճարտարագետներ, զինագործներ, ժամագործներ, ոսկերիչներ, հույներ (բժիշկներ և այլն), որոնք ամուսնանալով հայուհիների հետ ժամանակի ընթացքում հայացել են: Նույն հեղինակի հաղորդմամբ, Նոր Ջուղայում եղել են նաև չնչին թվով մահմեդականներ:

Ստեփանոս Երեց Հազարջրիբեցի պատմիչը հաղորդում է, որ Նոր Ջուղայում և Սպահանում տեղավորված հայ ընտանիքների թվաքանակը կազմում էր 12 հազար: Բոլոր դեպքերում թե՛ Նոր Ջուղայի հիմնադրման ժամանակ և թե՛ հետագայում, հավաստի

տեղեկություններ գոյություն չունեն, թե իրականում որքան էր նրա բնակչությունը:

Ահա այս նոր բնակավայրում ջուղայեցիները վերընծյուղվում են: Քաղաք-ավանը սկսում է արագորեն կառուցվել ու բարգավաճել:

Խորագետ ու շրջահայաց շահ Աբբասը գիտակցում էր, որ չի կարելի բռնությամբ տարագրված մարդկանց նկատմամբ, որոնց համար կորցրած հայրենիքի ցավը չափազանց խորն էր, իսկ կրած տառապանքների ու կորուստների հիշողությունը երկար տարիների համար անմոռաց, վարել կոշտ քաղաքականություն, մանավանդ, որ նրանց ինքն էր հայրենագուրկ դարձրել:

Աղբյուրները միաբերան վկայում են, որ ջուղայեցիների հետ շահը վարվում էր «ամենայն քաղցրությամբ» և «արքայական առատ բարեշնորհումներով»: Իսկապես, իր հիմնադրման առաջին իսկ օրերից Նոր Ջուղան շահից ստացավ բացառիկ իրավունքներ ու արտոնություններ: Տնտեսական, քաղաքական և իրավական բնույթի առանձնաշնորհումները առաջին հերթին տարածվում էին խոջայական դասի վրա, թեև քաղաքի բնակչության «խոնարհ» խավերը ևս լայնորեն օգտվում էին դրանցից: Նախ հայերն օգտվում էին շարիաթական օրենքներով «գիմմիներին» հատկացվող բոլոր հասարակական և անձնական իրավունքներից: Անշուշտ, այդ իրավունքները հարգվում էին մահմեդական պետության նկատմամբ լոյալության դեպքում: Շահը ջուղայեցիներին իրավունք տվեց պահպանել ու զարգացնել իրենց ազգային ու կրոնական առանձնահատկությունները, մի հանգամանք, որն ըստ էության անօրինակ երևույթ էր մահմեդական մի երկրի համար: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեն վկայում է, որ ողջ Մերձավոր Արևելքում Իրանն այն երկիրն է, որտեղ հայերն օգտվում են ամենալայն իրավունքներից: Նա մասնավորապես շեշտում է, որ Ջուղայի հայ վաճառականները օգտվում էին բարձրագույն սոցիալական կարգավի-

ճակից, այլ կերպ ասած, նրանք համարվում էին իրանական հասարակության արտոնյալ դասակարգ: Ի դեպ, Նոր Ջուղան պաշտոնապես համարվում էր շահի մոր հովանավորության տակ գտնվող բնակավայր, որը նշանակում էր մի բացառիկ առանձնաշնորհում: Բացի այդ, ջուղայեցիներին թույլատրվեց օգտվելու «արքունի խասսերին», այսինքն՝ շահապատկան կալվածքներին վերապահվող բոլոր իրավունքներից: Սեֆյան Իրանում դրանցից օգտվող շրջանները և քաղաքները համարվում էին արտոնյալ համայնքներ, մասնավորապես հարկային քաղաքականության բնագավառում: Իսկապես, Աբբաս Ա-ը ջուղայեցիներից գանձում էր թեթև գլխահարկ («ջիզյե») և «խարաջ»: Ջուղայեցիներին հատկացվեց ազատ քաղաքացիության արտոնություն: Նոր Ջուղայի գերեզմանատան տապանաքարերի վրա հաճախ կարելի է հանդիպել «ազատ» բառին, որը շեշտում էր, որ հանգուցյալը եղել է ազատ քաղաքացի և ոչ թե գերի: Այդ տապանաքարերի վրա դրոշմված են նաև խոջաների բարձր դիրքն ու կոչումը շեշտող զանազան պատվանուններ. «իշխան», «մելիք», «բեկ», «աղա», «պարոն», «խոջա», «որդիք ազատաց», «ազատածին», «պայազատ», «ազատագարն», «պայազաթագարն», «ազնվատոհմ», «ազգավն մեծ», «ազգավն ազատ Ջուղայեցի», «դովաթավորք» և այլն: Ի դեպ, էջմիածնի կաթողիկոսի կոնդակներում ևս Ջուղայի մեծահարուստ ու անվանի խոջաները մեծարվում են «իմաստուն», «խոհեմ», «հանճարեղ» տիտղոսներով:

Սեֆյան իշխանությունների կողմից ջուղայեցիները ճանաչվել են նաև իբրև «հյուր» («մեհման»), որը նրանց տալիս էր Արևելքին հատուկ լրացուցիչ արտոնություններ: Դա նաև նշանակում էր, որ նրանց վրա չպիտի նայել որպես օտարականների: Երբ ջուղայեցիների և Սպահանի Մարնուն կոչված թաղամասի պարսիկ բնակիչների միջև մի չնչին առիթով ծագում է վեճ, որը վեր է ածվում կռվի, շահը հրապարակում է հատուկ ֆիրման (հրովարտակ), որտեղ հանդիմանում է իր հպատակ ու

դավանակից պարսիկներին, թե «ա՞յդ է կերպ պահելոյ զհիւրսն. զի ժողովուրդք այնոքիկ ի պատիւ մեր ի հայրենեաց իւրեանց (ուրանօր բնակեալ կային ի հազարաւոր ամաց հետէ) բաժանեալ և լքեալ զբեռն ոսկի և զմետաքս իւրեանց՝ ի տունն ձեր եկեալ իցեն, արժէ՞ վասն հարիւր հատ սելիսի՝ և վասն հարիւր լիտր խաղողոյ և բամբակի կռուել ընդ նոսա: Ի Ջուղայ (ի հինն) կայր տուն, որոյ ծախքն եղեալ է երկու հազար թուման, աւերեցին զայնոսիկ, և զգերդաստանաւն իւրեանց առեալ եկին աստ. արժա՞նէ ընդ նոսա գործել զգործ այնպիսի: Շատ և շատ վատ եք գործեալ: Ջարմանք են զի հայք ոչ են սպանեալ զմարդիկ Մարմունայ... Հրամայեմք, զի բազմութիւնն (մարմունցիք) որք կռուեալ են ընդ հայս՝ պատժեսցին»:

Նման դեպքերը ստիպում էին շահին հրապարակել մի շարք ֆիրմաններ, որոնք կոչված էին ջուղայեցիներին պաշտպանել տեղական իշխանությունների և մուլեռանդ ամբոխի հալածանքներից ու կամայականություններից: Այդ հրամանագրերում խստիվ պահանջվում էր Նոր Ջուղայի բնակչության նկատմամբ վերաբերվել ճիշտ այնպես, ինչպես վերաբերվում է ինքը՝ շահը: Այդ բոլորը այն աստիճանի համարձակություն էր տվել հայերին, որ ինչպես վկայում է Դավրիժեցին, երբ հրապարակներում ու շուկայում մահմեդականների և հայերի միջև ծագում էր կռիվ, «համահաւասար զմիմեանս հարկանէին և հայիոյէին առանց երկիւղի», որը նույնպես մի անօրինակ երևույթ էր իսլամական երկրի համար:

Սպահանից և շրջակա գյուղերից շահն արտաքսեց բազմաթիվ մահմեդականների, որպեսզի նրանց տեղը բնակեցնի հայերին: Նա հրապարակեց մի հրամանագիր, ըստ որի հային սպանողը դատապարտվում էր ոչ թե նրա արյան գնի փոխհատուցման, այլ մահվան, որը հակառակ էր շարիաթական օրենքներին: Դա նշանակում էր, որ հայերը վերցվում են պետական հովանավորության տակ:

Շահը ոչ միայն արգելք չէր հարուցում Նոր Ջուղայում հայկական «մեծանիստ» ու «բարձրաշեն» եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցելու գործին, այլև ինքն էր խրախուսում դրանց շինարարությունը, հաճախ այդ նպատակով նույնիսկ շահական գանձարանից բաց թողնելով միջոցներ: Դավրիժեցու վկայությամբ, եկեղեցական տոների ժամանակ նա հաճախում էր հայկական եկեղեցիներ և «ուրախանայր ընդ քրիստոնեից»։ «Հայերը համարձակորեն կատարում էին քրիստոնեական բոլոր ծեսերը», - շարունակում է պատմիչը: Նրանք իրավունք ունեին խաչ և խաչվառով, բարձրաձայն շարականներ երգելով քաղաքի միջով տանել իրենց հանգուցյալներին թաղելու, եկեղեցիներում կոչնակ խփել, բարձրաձայն ժամերգություն կատարել և այլն: Իզուր չէ, որ խաչատուր Խիզանցի գրիչը գոհունակությամբ արձանագրում է. «Բայց գոհութիւն Տեառն որ հանց համարձակ կու պաշտեն զՔրիստոս Աստուած այս գերի անկեալ ազգս Հայոց...»:

Սակայն կրոնական այդ ազատությունները միայն ջուղայեցիների համար էին: Իսկ մնացյալ գաղթականների նկատմամբ Աբբաս Ա-ը վարում էր մահմեդականությունը բռնի պարտադրելու և կրոնական հալածանքների քաղաքականություն:

Շահը Նոր Ջուղային տրամադրեց նաև ներքին ինքնավարություն: Ջուղայեցիներն իրավունք ունեին առանց իրանական իշխանությունների միջամտության, ընտրել քալանթար (քաղաքապետ), դարուղա (ոստիկանապետ) և ներքին ինքնակառավարման մարմիններ (քյադխուդա), որոնք իրականացվում էին գաղթօջախի պաշտոնական հարաբերությունները սեֆյան իշխանությունների հետ: Քալանթարները համարվում էին թագավորի խորհրդականները, մասնակցում էին օտարերկրյա դեսպանների հետ շահական արքունիքի բանակցություններին, հաճախ կազմակերպում էին օտարերկրյա դեսպանների ընդունելություններ և այլն: Տավերնիեն նկարագրում է, որ երբ 1664 թ. ինքը ժամանել է Սպահան, իրեն դիմավորողների թվում, բազում

հեծյալների հետ, գտնվում էր նաև Նոր Ջուղայի քաղաքարը: Նա վկայում է, որ շահը հարուստ և ազդեցիկ ջուղայեցիներին տրամադրել էր այն բոլոր արտոնություններն ու իրավունքները, որոնցից օգտվում էին միայն սեփյան պետության մեծատոհմիկ ու ազնվագարն մարդիկ: Իսկ մեկ այլ ֆրանսիացի՝ Գաբրիել դե Շինոնը, Նոր Ջուղան անվանում է «փոքրիկ հանրապետություն», որը ղեկավարում էին քաղաքարները:

Ձեռագիր հիշատակարաններից մեկում քաղաքար խոջա Սարֆրազը մեծարվում է նույնիսկ որպես «հայոց թագավոր»:

«Ա՛ իմ աննման խոջա, որ էիր հայոց թագավոր,
Անունտ Սարֆրազ կոչի՝ սրընթաց զօրեղ դատավոր,
Խելօք, քո ճարտար լեզվետ զարմանար ամեն թագավոր,
Շատ իշխան քո տեսուտ փափագ, ահեղատես իշխան փա-
ռավոր»:

Հակառակ Իրանում գոյություն ունեցող ավանդական կարգե-
րին, որոնց համաձայն քրիստոնյա հպատակը իրավունք չուներ
պետության մեջ գրավելու բարձր պետական ու վարչական
պաշտոններ, Աբբաս Ա-ը խախտելով այդ կարգը, հայ ազդեցիկ
խոջաներին շնորհում էր զանազան պաշտոններ: Օրինակ, խո-
ջա Մարջան անունով մեկը զբաղեցնում էր Սեֆյան պետության
ֆինանսական գերատեսչության գլխավոր կառավարչի պաշտո-
նը: Ի դեպ, շահ Աբբաս Բ-ի օրոք այդ նույն պաշտոնը զբաղեց-
նում էր Ռուսաստանում հայտնի Լազարյան տոհմի (Նոր Ջուղա-
յում այս տոհմը հայտնի էր Եղիազարյաններ կամ Աղազարյան-
ներ անունով) ներկայացուցիչներից մեկը՝ Աղազարը: Կային
նաև պարսիկ պետական բարձր պաշտոնյաների խորհրդական-
ներ, դիվանագետներ, զինվորականներ, թարգմանիչներ և այլն:

Նոր Ջուղայում հայերին իրավունք էր վերապահված նաև
դատական վեճերը լուծել տեղում՝ «ազգային խաղաղարար դա-
տաստանաւ», այսպես կոչված «գլխավոր դատավորի» կողմից,
որը սովորաբար ընտրվում էր համայնքի ազդեցիկ վաճառա-
կաններից ու հոգևորականության ներկայացուցիչներից: Իսկ

առավել կարևոր հարցերը ենթակա էին թագավորի կամ սեֆյան պետության դատական իշխանությունների իրավասության: Ամուսնական, ընտանեկան և ժառանգական իրավունքին վերաբերող բոլոր հարցերը գտնվում էին հայ առաքելական եկեղեցու իրավասության ներքո:

Շահը հատուկ հրամանագրով խոջաներին ճանաչեց որպես շահապատկան ապրանքներ վաճառող առանձնաշնորհյալ «թաջիր-ե խասս-ե շերիֆ» վաճառականներ, որը մեծ առավելություն էր տալիս նրանց:

Այսպիսով, Իրանի պետական շահը պահանջում էր, որ Աբբաս Ա-ը լայն արտոնություններ ու իրավունքներ շնորհի ջուղայեցիներին, որոնք ոչ միայն ճնշված, իրավագուրկ ազգի ներկայացուցիչներ էին, ռայաներ, այլև այլադավան ու «անհավատ» քրիստոնյաներ: Հաշվի էր առնվում նաև այն հանգամանքը, որ հայերը պարտաճանաչ և օրինապահ հպատակներ էին և «լավ» հարկատուներ: Պատահական չէ, որ շահը սիրում էր ասել, որ «մեկ հայը ինձ վճարում է ավելի շատ հարկեր, քան տասը մահմեդականը»:

Միանգամայն բնական է, որ պարսիկ մեծամեծներին, ինչպես նաև ռամիկ ժողովրդին բնավ դուր չէր գալու հայերի նկատմամբ շահի իրականացրած հովանավորողական քաղաքականությունը: Այդ առթիվ Նոր Ջուղայում գրված գրչագիր մի ավետարանում ասվում է. «Թեպետ թագաւորի սիրտն քաղցր է ի վերայ քրիստոնէից, սակայն բնակիչք քաղաքին չարք՝ հակառակ՝ հայոյիչք օրինաց մերոց»: Եվ երբ պարսիկ հոգևորականներն ու իշխանավորները տրտնջում են, թե «ինչու այդքան երես ես տալիս հայերին և նրանց իրենց մոլար կրոնից չես դարձնում իսլամության», շահը պատասխանում է. «Դուք իմ այս արտաքին ծնական համակրանքին ուշադրություն մի դարձնեք. մի մոռանաք, որ ես այնքան ահագին դժվարություններ կրեցի, ծախսեր կատարեցի, հազար ու մի ջանք ու հնար գործադրեցի, մինչև որ նրանց բերեցի իմ երկիրը ոչ թե հանուն իրենց օգտի, այլ հա-

նուն մեր օգտի, որպեսզի այն շենանա ու բարգավաճի և ավելանա մեր ժողովուրդը: Եթե ես այդ բոլոր հայերին կտոր-կտոր անեմ, ոչ մեկը իր հավատը չի փոխի, որովհետև հայրենի երկրի սերը դեռ շատ թարմ է նրանց մեջ. ընդհակառակը, նրանք բոլորը կխրտենեն և մեկիկ-մեկիկ կփախչեն իրենց երկիրը: Ուստի ես սիրով եմ վերաբերվում դեպի նրանց, որպեսզի կապեն մեր երկրի հետ և նրանք մնան այստեղ: Թող անցնի ժամանակ, հին մարդիկ, որոնք ծնվել են հայոց աշխարհում, կմեռնեն և մեր երկրում ծնված նորերը ոչ թե մեր հրավերով, այլ իրենք իրենց կզան մեր կրոնին ու պարսիկ կղառնան: Այն ժամանակ կտեսնեք մեր ազգի շահն ու օգուտը: Եվ եթե դուք ցանկանում եք մեր ազգի օգուտը՝ նրանց հետ վարվեցեք այնպես, ինչպես ես եմ վարվում»:

Առաքել Դավրիժեցին, հավանաբար, հիանալի գիտակցել է շահ Աբբասի այդ նկատառումները և նրա «քրիստոնեասիրության» բուն դրդապատճառները, ուստի նրան անվանում է «վիշապ անդնդային»: Ինչ վերաբերում է խոջայական դասին, ապա նա կատարելապես գոհ էր իրեն ընծեռնված լայն արտոնություններից ու իրավունքներից: Աշոտ Յովհաննիսյանի դիպուկ արտահայտությամբ, «Հայաստանի ավերողը նրանց աչքում դառնում էր նրա վերակառուցողը»: Դավրիժեցին վկայում է, որ Իրան գաղթեցված մնացած զանգվածը մատնվել էր ծայրահեղ թշվառության. «Եւ ազգն հայոց՝ որք եկին յԱսպահան,- գրում է նա,- զատ ի Ջուղայեցոց և յերեվանցոց ամենեքեան չքավորեցան... զի զոր ինչ ունէին վաճառեցին և կերան»: Անտոնիո դե Գուվեան ևս վկայում է, որ գաղթականներն ապրում էին ծայրահեղ չքավորության վիճակում և նույնիսկ ստիպված էին դիմել մուրացկանության: Տարագրված հայության երազանքն էր վերադառնալ հայրենիք: Հայրենի եզերքի կարոտը չէր թողնում, որ նրանք ամբողջապես հարմարվեն իրենց նոր կյանքի պայմաններին և ապրեն լիարժեք կյանքով: Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ, շահն իր համար ցանկանում էր պարզել հետևյալ

հարցը. թեև ինքը «խնամակալ է ազգին հայոց» և «զամենայն զգործ և զբանս նոցա ըստ կամաց նոցա կատարէ», սակայն ինչո՞ւ հայերը ջերմությամբ ու սիրով չեն վերաբերվում «յաշխարհիս Սպահանայ, զի շէն աշխարհ է», իսկ հայոց աշխարհը աղքատ է և գտնվում է թշնամու «բերանում» և միշտ ենթակա է ավարի ու գերության: Որպես պատասխան, նա տարագիր հայերից լսում է հետևյալը. «յաշխարհին հայոց ամենայն բարեաց լիութիւն և առատութիւն է և թեթևագին է...», և անդ գերեզմանատունը հարց և նախնեաց նոցա. և վանորայք, և ուխտատեղիք, ուր դամբարանք են սրբոց, և մանաւանդ մեծահանդէս Աթոռն սուրբ Էջմիածին...»:

Համոզվելով, որ գաղթեցված հայության հայացքը չի կտրվում Էջմիածնից, շահը որոշում է նրանց Իրանի հետ հաստատուն կերպով կապելու, և միաժամանակ հայ ազգային եկեղեցու հիմքերին հարված հասցնելու և հետագայում իրանահայության համածուլումը դյուրին դարձնելու համար քանդել Էջմիածինը և նրա քարերն ու Լուսավորչի Աջը տեղափոխել Սպահան և այնտեղ կառուցել «նոր Էջմիածին», որտեղ օրինվի մեռոնը և սփռվի ամբողջ աշխարհով մեկ, ինչպես նաև իր մայրաքաղաքը դառնա հայ Առաքելական եկեղեցու նստավայրը: Նրա այդ մտահղացման համար Դավրիժեցին շահ Աբբասին անվանում է «օծ դարանակալ»: Ի կատարումն իր որոշման, 1607 թ. շահը հրաման է ուղարկում Երևան՝ բեկլարբեկ Թահմազ դուլի խանին, որպեսզի նա Էջմիածնի տաճարի ամենամշանավոր քարերը՝ Սուրբ Սեղանը, Քրիստոսի իջման տեղի քարը և այլն, ինչպես նաև Լուսավորչի Աջը և այլ մասունքներ ուղարկի Սպահան: Թահմազ դուլին տաճարից քանդում է 50 քարեր, որոնցից 15-ը կարել է տալիս կաշվե տոպրակների մեջ և ուղարկում Սպահան:

Սակայն շահը հրաժարվում է իր մտահղացումն իրականացնելուց: Այդ առթիվ կան տարբեր վարկածներ: Օրինակ, դրան խանգարեց Վրաստանում սկսված ապստամբությունը, ջուղայե-

ցի խոջաներին հաջողվեց համոզել շահին հետ կանգնելու իր չարագուշակ մտահղացումից, նրան նախազգուշացնելով, որ իր այդ անխոհեմ քայլից կտուժի իրանական գանձարանը, որովհետև խոջաները կլքեն Իրանն ու կհեռանան այլ երկրներ: Դ. Տեր-Յովհաննյանցի կարծիքով, շահին այդ քայլից հետ պահեց այն, որ նա մտավախություն ունեցավ, որ «նոր էջմիածինը» ի վերջո կընկնի կաթոլիկ եկեղեցու հսկողության տակ, որն անընդունելի էր շահի համար: Գուցե շահը չցանկացա՞վ առճակատման մեջ մտնել հայ հոգևորականության հետ, որի ազդեցությունը մեծ էր համայն հայության վրա: Չպետք է մոռանալ, որ պետականության բացակայության պայմաններում հայ Առաքելական եկեղեցին և նրա գլուխ կանգնած կաթողիկոսը խաղում էին ժողովրդի բնական առաջնորդի դեր: Շահի համար ոչ պակաս կարևորություն ուներ նաև այն հանգամանքը, որ նա հանձնինս հայ հոգևորականության տեսնում էր այն միջոցը, որի շնորհիվ Իրանը կարող էր պատուհան բաց անել դեպի Արևմուտք, սերտացնելու համար պետության տնտեսական ու քաղաքական կապերը քրիստոնյա տերությունների հետ: Բոլոր դեպքերում էջմիածինը Սպահան տեղափոխելու այդ ծրագիրը չստացվեց: Էջմիածնից բերված քարերը տեղափոխվեցին Նոր Զուղայի խոջենց ժամ, ապա ս. Գևորգ եկեղեցու բակ, որտեղ և մինչև օրս գտնվում է դրանց մի մասը (ընդամենը 7 քար):

XVII դարի սկզբներին Իրանը դեռևս թույլ էր ընդգրկված եվրոպական պետությունների առևտրական շահերի շրջանակների մեջ, իսկ եվրոպացի վաճառականները համեմատաբար թույլ մասնակցություն ունեին Սեֆյան Իրանի արտաքին առևտրի մեջ: Մինչդեռ Իրանը կենսականորեն շահագրգռված էր այդ երկրների հետ զարգացնելու առևտրատնտեսական հարաբերություններ: Շարդենի վկայությամբ, շահ Աբբասը գտնում էր, որ առևտուրը երկրի հարստացման ու բարգավաճման միակ ճանապարհն է: «Նույնիսկ ահարկու բռնակալներն էլ չէին մոռանում,- գրում է Լեոն,- որ մի երկրի բարօրությունը հաղթական պատերազմների մեջ չէ, այլ ծաղկած արդյունաբերության և առևտրի մեջ: Առևտուրն իր զարգացման համար պահանջում է խաղաղ կյանք, ապահով հաղորդակցություն և այլ այսպիսի հեշտացնող ու շահավետ դարձնող պայմաններ»: Գիտակցելով այդ բոլորը, շահ Աբբասը եռանդուն կերպով ձեռնամուխ է լինում իր երկրի ներքին և արտաքին առևտուրը խթանող դյուրություններ ստեղծելուն: Նա սկսում է կառուցել ճանապարհներ, քարավանսարայներ, դաժան պայքար է ծավալում ճանապարհներն անապահով դարձնող ավազակախմբերի դեմ, կարգավորում է մաքսատների աշխատանքը և այլն: Ընդառաջելով շահ Աբբասի մտահղացումներին Իրանի արտաքին առևտուրը Փոքր Ասիայի ցամաքային քարավանային ճանապարհներից դեպի Պարսից ծոց շրջելու ուղղությամբ, նոր ջուղայեցի վաճառականները առաջին քայլերը սկսեցին անել օգտվելու համար դեռևս լիովին չյուրացված առևտրական այդ ուղուց: Սակայն ծոցում իրենց տիրապետությունը հաստատած պորտուգալական իշխանությունները արհեստական արգելքներ էին ստեղծում հայ վաճառականների առջև, նրանցից գանձելով բարձր մաքսատուրքեր և թույլ չտալով, որ նրանք Հորմուզում

առևտուր անեն օտարերկրյա վաճառականների հետ: Այս է պատճառը, որ ջուղայեցի խոջաների պնդմամբ, հավանական է նաև շահական կառավարության թելադրանքով, Էջմիածնի կաթողիկոս Մելքիսեթը դիմում է իսպանական թագավորին. «Ձի յանուանի շահաստանի անդ յՈրմուզ, որ ի Պարսից ծոցին կայ, յորում յայլոց քրիստոնեայ վաճառականաց վասն տուրևառիկ վաճառաց մտիցն ու ելիցն ի սակ տասանորդի հայն պահանջին, ի նոցունց Հայոց նոյն սակ կրկին չափով որպէս յանհաւատիցն պահանջի, ի մեծ վնաս նոցին և իրաց և համբաւոյ»:

Հայ խոջաների նկատմամբ պորտուգալացիների նման վերաբերմունքը առաջ էր բերում շահ Աբբասի զայրույթը: Վերջինս որոշեց հարցին լուծում տալ ռազմական ճանապարհով: Պատերազմական գործողություններ սկսելով պորտուգալացիների դեմ, շահը դեռևս 1601-1602 թթ. գրավեց Բահրեյնյան կղզիները, իսկ 1622 թ. անգլիական Օստ-Հնդկական ընկերության ռազմական նավատորմի օգնությամբ ջախջախեց պորտուգալացիներին և Պարսից ծոցը բաց արեց Իրանի արտաքին առևտրի համար:

Նկատի ունենալով, որ Իրանի արտահանման հիմնական ապրանքը հում-մետաքսն էր, որի պահանջարկը համաշխարհային շուկայում եվրոպական մանուֆակտուրաների զարգացման պատճառով չափազանց մեծ էր, շահ Աբբասը հում-մետաքսի հայթայթման ու արտածման գործը հռչակեց պետական մենաշնորհ: Սակայն նրա արտահանման խնդիրը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ, որովհետև օտարերկրյա վաճառականների այցելություններն Իրան կրում էին դիպվածային ու թուլացիկ բնույթ, իսկ բուն իրանցի վաճառականները (պարսիկներ, հրեաներ և այլն) առավելապես զբաղվում էին ներքին առևտրով և հազվադեպ էին մեկնում եվրոպական երկրներ: Շահի բազմաթիվ փորձերը նրանց ներգրավելու նաև արտաքին առևտրի մեջ, չտվեցին ցանկալի արդյունքներ: Ավելին, նրանք չարդարացրին շահի հույսերը: Բազմաթիվ վաճառականներ եվրոպայում շա-

հապատկան մետաքսի վաճառքից հետո այլևս չէին վերադառնում Իրան, դրանք վատնելով կանանց վրա և վարելով ցուփ ու շվայտ կյանք: 1599 թ. շահի կողմից Եվրոպա ուղարկված դեսպանության կազմի մեջ ընդգրկված պարսիկներից համարյա ոչ ոք չվերադարձավ Իրան: Դեսպանության երեք քարտուղարները՝ Ալի Ղուլի խանը, Բոնայեդ բեկը և Օրուշ բեկը դավաճանափոխ լինելով՝ մնացին Իսպանիայում, ընդունելով Դոն Ֆիլիպ, Դոն Դիեգո և Դոն Ժուան (Խուան) անունները, իսկ դեսպանության մի քանի ծառայողներ մնացին Յռոմում, որոնք ճիզվիթների կողմից նույնպես դավաճանափոխ եղան և ընդունեցին կաթոլիկությունը:

Ըստ երևույթին նման դեպքերը այն աստիճանի հաճախակի բնույթ էին կրում, որ Վենետիկի հանրապետության սենատը ստիպված էր հրավիրել շահի ուշադրությունը:

Իրանական մետաքսի արտահանումը Եվրոպա կազմակերպելու ճանապարհին կար նաև մեկ այլ դժվարություն: Բանն այն էր, որ հատկապես Եվրոպայի կաթոլիկական մոլեռանդ շրջաններում մահմեդականների նկատմամբ վերաբերվում էին անվստահությամբ, իսկ հաճախ նաև թշնամանքով, որը ծայրահեղորեն դժվարացնում էր այլադավան վաճառականների մուտքը Եվրոպական երկրներ, նրանց տեղաշարժերը այդ երկրների ներսում, կամ անցումը մեկ երկրից մյուսը: Բացի այդ, սուննի-թական Թուրքիայի և շիիթական Իրանի միջև խորը կրոնական թշնամանքի պատճառով շիա վաճառականների տեղաշարժը օսմանյան տարածքներում կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Ընդհանրապես Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա, այդ թվում նաև հայ, վաճառականների նկատմամբ ավելի լավ էին վերաբերվում, քան «հերժվածող» շիիթների նկատմամբ:

Այս բոլորի հանրագումարում, իր ծրագրերն իրագործելու ճանապարհին, հայ վաճառականներին օգտագործելուց զատ, շահ Աբբասի համար այլ երկրներում գոյություն չունեին: Այսպիսով, եկել էր ջուղայեցի խոջաների միջազգային առևտրի մեջ ունեցած հարուստ փորձը ի շահ Սեֆյան պետության օգտագոր-

ծելու ժամանակը: «Շահ Աբբասն իր հայացքն ուղղեց հայերին,- գրում է Տավերնիեն,- որովհետև իր մտադրություններն իրականացնելու համար նրանք իրեն ավելի հարմար էին թվում: Ընթռնեց, որ առույզ ու հոգնության դիմացող մարդիկ են, երկար ճանփորդություններ անելու ընդունակ, թե շատ ժուժկալ էին կերուխումի մեջ և խնայասեր, և թե քանի որ քրիստոնյա էին՝ ավելի դյուրությամբ կարող էին առևտուր անել ամբողջ քրիստոնյա աշխարհի հետ»:

Գաղթեցված և մասամբ ունեզրկված ջուղայեցի խոջաներին ոտքի կանգնեցնելու և նրանց առևտրական գործունեությունը սատարելու նպատակով, սկզբնական շրջանում շահը նրանց հատկացնում էր անտոկոս դրամական վարկեր և ապրանքներ, գլխավորապես հում-մետաքս, որը նրանց հնարավորություն էր տալիս արագորեն վերականգնել իրենց նախկին առևտրական կապերը: Հենց որ շահական աստիճանավորները նահանգներից, գլխավորապես Գիլանից ու Մազանդարանից, արքունի հում-մետաքսը տեղափոխում էին մայրաքաղաք, շահն իր մոտ էր կանչում առավել փորձված ջուղայեցի վաճառականներին և նրանց հանձնելով մի քանի տասնյակ հակ հում-մետաքս, ուղարկում էր եվրոպական երկրներ: Փոխատվության ձևով հատկացված մետաքսի արժեքը ջուղայեցիները վճարում էին վերադառնալուց հետո: Իրենք, խոջաները ևս, գործողության մեջ դրեցին ավելի փոքր վաճառականներին դրամական վարկեր հատկացնելու գործառույթը՝ այսպես կոչված «ընկերական դաշինքի» հիման վրա: Նման գործարքների ժամանակ կողմերի ազնվությունը համարվում էր ամեն ինչից վեր: Գործարքը կնքելիս խոջաները միմյանց տվել են ստացական՝ կամ «թուղթ ապահովութեան», որը կոչվում էր նաև «խաթփաքի»: Դրա առկայությունը բացառում էր վեճերն ու տարաձայնությունները: Իսկ հազվագյուտ ծագող վեճերը լուծվում էին խոջաների իսկ կազմակերպած առևտրական դատարաններում, որոնք կոչվում էին «վաճառականների ժողով»: Վերջինիս կողմից վճիռը կա-

յացվելուց հետո եզրակացությունը գրվում էր գրավոր հայտարարագրի ձևով, որը սկսվում էր հետևյալ բառերով. «սովորագարի դուստուրն այս է... և թէ մեք վասն այսր գործոյ՝ այսպէս գիտեմք»։)

Շահը ամեն կերպ խրախուսում էր ջուղայեցի խոջաների ջանքերը՝ հայտնաբերելու նոր, ազատ շուկաներ։ Այդ գործը նրանց համար առանձնակի բարդություն էր ներկայացնում, որովհետև խոջաները քաջ ծանոթ էին առևտրի համաշխարհային կոնյուկտուրային, ունեին հիմնալի տեղեկություններ տարբեր երկրներում չափերի, կշիռների, շրջանառության մեջ գտնվող դրամների, ապրանքների գների, մաքսատուրքերի չափերի, տարբեր քաղաքների ու երկրների առևտրի պայմանների մասին և այլ տեղեկատվություն։

Ըստ էության շահական կառավարության և Ջուղայի հայ առևտրական դասի միջև ստեղծվեց շահերի միասնություն, մի տեսակ դաշինք։ Կառավարությունը խոջաների համար ստեղծում էր առևտրի բարենպաստ պայմաններ, իսկ վերջիններս էլ իրենց առևտրով մեծ եկամուտներ էին բերում շահական գանձարանին։ Շահ Աբբասը ջուղայեցի վաճառականներին հատկացրեց ոչ միայն ազատ առևտրի իրավունք ողջ Իրանի տարածքում, այլև մահմեդական վաճառականների հետ հավասար իրավունքներ։ Իսլամական 1043 թ. մուհարրամ ամսին (1627 թ.) շահ Աբբասի տված «տիեզերալուր» հրամանում ասվում էր, որ ճանապարհների վրա գործող «կապալառուք, հարկապահանջք և բաժառուք (մաքսավորներ)» իրավունք չունեն վաճառականներից գանձելու ավելի մաքսեր և տուրքեր, քան դա սահմանված է արքունի դիվանի կողմից։ Հրամանագրում խստիվ պահանջվում էր չնեղել վաճառականներին, այլապես սպառնալով նրանց դաժան պատիժների ենթարկել։)

Պիետրո Դելլա Վալլեն դիպուկ նշում է, որ «ջուղայեցիները Իրանի թագավորի համար այն են, ինչ ջենովացիները իսպանա-

կան թագավորի համար, առանց թագավորի նրանք չեն կարող ապրել, ինչպես և թագավորն առանց նրանց»:

Դեռևս շահ Աբբաս Ա-ի տիրապետության շրջանում շնորհիվ Նոր Զուղայի, պետության մայրաքաղաքը՝ Սպահանը, դարձավ միջազգային առևտրի խոշորագույն կենտրոն: Չինաստանից, Չնդկաստանից, Կենտրոնական Ասիայից, Արաբիայից, Օսմանյան կայսրությունից և Եվրոպայից այստեղ էին հոսում զանազան ապրանքներ:

Զուղայի խոջաները հանդես էին գալիս իբրև «շահլուղ» (արքունի) մետաքսի վաճառահանման խոշորագույն կոնտրագենտներ: 1618 թ. շահ Աբբասը աճուրդի դրեց Իրանի ողջ հում-մետաքսի արտահանման մենաշնորհը: Այդ աճուրդին մասնակցեց նաև Արևելքում ամենազոր անգլիական Օստ-Չնդկական ընկերությունը, որը հանդես էր գալիս իբրև ջուղայեցի վաճառականների ամենալուրջ մրցակից: Այդ աճուրդում հաղթանակ տարան հայ խոջաները, որոնք յուրաքանչյուր հակ հում-մետաքսի համար տվեցին ամենաբարձր գինը: Դա հնարավոր դարձավ շնորհիվ այն բանի, որ հայ վաճառականները բավարարվում էին ավելի փոքր շահույթով, քան անգլիացիները:

Շահ Աբբասն ամբողջապես չեղյալ հայտարարեց Օստ-Չնդկական ընկերության հետ 1617 թ. կնքած առևտրական պայմանագիրը, որի հետևանքով Իրանից հում-մետաքսի արտահանման մենաշնորհն անցավ հայ վաճառականների ձեռքը: Այսուհետև Իրանի մետաքս արտադրողները պարտավոր էին ծայրահեղ ցածր գներով իրենց ողջ արտադրանքը հանձնել շահի պաշտոնյաներին, որոնք իրենց հերթին այն տրամադրում էին ջուղայեցիներին միջազգային շուկաներում իրացնելու համար: Եվրոպացի ճանապարհորդների հաղորդման համաձայն, հում-մետաքսի պետական մենաշնորհի օգնությամբ շահը ձգտում էր խոշոր շահույթ ստանալուց բացի մրցակցության մեջ մտնել Օսմանյան կայսրության հետ և խափանել թուրքական մետաքսի վաճառքը Եվրոպայում: Աստիճանաբար ջուղայեցիները իրենց

ծեռքերում կենտրոնացրին նաև իրանական ավանդական մյուս ապրանքների արտահանման գործը, փաստորեն իրանի արտաքին առևտրի մեծագույն մասը վերցնելով իրենց ձեռքը: «Բագուկ վաճառականութեանն ջուղայեցւոց,- գրում է Յ. Տեր-Հովհանյանցը,- ձգեցաւ ընդ ամենայն աշխարհ»: Կոստանդ Ջուղայեցին մեկ առ մեկ թվարկում է այն երկրներն ու քաղաքները, ուր XVII դարում ելանուտ ունեին ջուղայեցի վաճառականները: Հնդկաստանի 30 քաղաքներից բացի նա հիշատակում է աշխարհի բազմաթիվ երկրներ ու քաղաքներ. Ինդոնեզիա, Ֆիլիպիններ, Նեպալ, Չինաստան, Հաբեշտան, Ուզբեկստան (Բալխբուխարա), Ղանդահար, Ղազնի, Քաբուլ, Փեշավար, Քաշմիր, Երևան, Գյանջա, Ղարաբաղ, Շիրվան, Շամախի, Մոսկով, Լեհաստան, Հունգարիա (Լեհումաջար), Բասրա, Արաքստան (Արաքական թերակղզի), Բաղդադ, Հալեպ, Կ. Պոլիս, Բուրսա, Երզրում, Թոքաթ, Իզմիր, Իտալիա (Մեսինա, Ջենովա, Ալիկոռնա, Վենետիկ), Ալաման (Գերմանիա), Ֆռանգսայ (Ֆրանսիա), Ընկլեթեռ (Անգլիա), Ամստերդամ, Դանցիգ, Իսպանիա և «Ենգիդունի երկիրն» (Ամերիկա): Ընդ որում Ջուղայեցին զանց է առնում ծովեզրյա նավահանգիստները, դրանք համարելով այն աստիճանի հանրահայտ, որ իր կարծիքով արժանի չեն հիշատակության:

Խոջաներն իրենց առևտրով ոչ միայն հարստացնում էին շահական գանձարանը, այլև իրենք էին կուտակում հսկայական հարստություն: Շրջանառության մեջ գտնվող նրանց կապիտալները հասնում էին միլիոնների: Տավերնիեն վկայում է, օրինակ, որ ջուղայեցի խոջաներից մեկը իր մահվանից հետո թողել էր մոտ 40 միլիոն թումանի հասնող հարստություն, որն իր ժամանակի համար վիթխարի գումար էր: Ջուղայի վաճառականական դասը միատարր զանգված չէր: Կային մեծածախ վաճառականներ, որոնք ապրանք էին մատակարարում խանութպան-«դուքանդարներին»: Կային նաև վաճառականներ, որոնք «երկրեն դուրս չեն գալման, դուքանումն նստած այլևայլ ամեն երկրի

ճոթ կու ծախեն»։ Եվ վերջապես վաճառական-խոջանների երրորդ խումբը զբաղվում էր միջազգային առևտրով, որոնց կարելի է անվանել նաև «շրջիկ» վաճառականներ։ Սրանք աշխարհի տարբեր ծագերում ունեին իրենց գործակատար-«սարքարները», որոնց վարկավորում էին առևտրական գործարքներ կատարելու համար։)

(XVII դարում եվրոպա-ասիական առևտրական ամենաբանուկ ճանապարհին անցնում էր Փոքր Ասիայի վրայով։ Մասնավորապես Թավրիզ-Էրզրում-Ջնյուռնիա առևտրական մայրուղիով ջուղայեցի վաճառականները իրենց ապրանքները տեղափոխում էին Լևանտի՝ արևելյան Միջերկրածովյան ավազանի երկրների առևտրական կենտրոններ՝ Ադանա, Հալեպ, Բեյրութ, Տրիպոլի, Ալեքսանդրեթ (Հայոց ծոց), ինչպես նաև միջազգային առևտրի խոշորագույն կենտրոններ՝ Կ. Պոլիս, Բուրսա, Ջնյուռնիա, Սալոնիկ, Ալեքսանդրիա և այլն։ Փոքր Ասիայի վրայով անցնող ցամաքային քարավանային ճանապարհների վրա ողջ XVII դարի ընթացքում հայ վաճառականները մրցակիցներ չունեին, մանավանդ որ եվրոպացի վաճառականները չէին զբաղվում քարավանային առևտրով, ուստի և հնարավորություն չունեին Օսմանյան կայսրության վրայով անմիջական առևտրական հարաբերություններ հաստատել Իրանի հետ և անձամբ կազմակերպել մետաքսի և արևելյան այլ ապրանքների արտահանումը եվրոպա։)

Լևանտի քաղաքներում ջուղայեցի վաճառականները գործում էին նաև որպես եվրոպացիների առևտրական գրասենյակների գործակալներ ու թարգմանիչներ, քանի որ նրանցից շատերը տիրապետում էին մի քանի լեզուների, որոնք նրանք յուրացնում էին ոչ միայն եվրոպացիների հետ շփումների միջոցով, այլև ուսումնասիրում էին Սպահանում գործող ճիզվիթ և կապուչին միսիոներների դպրոցներում։

Լևանտի առևտրական կենտրոններում բազմամարդ հայկական գաղութների և գաղթօջախների առկայությունը նշանակա-

լիորեն հեշտացնում էր խոջաների գործունեությունը և բարձրացնում նրանց մրցողունակությունը: Օրինակ, Հալեպում, որը շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի, ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները հանդիսանում էր աշխարհի առևտրական մեծագույն կենտրոններից մեկը, գոյություն ուներ բազմամարդ գաղութ իր եկեղեցիներով, սրբատեղիներով, հյուրանոցներով և այլն: Հայ վաճառականները, հատկապես ջուղայեցիները, այս վաճառաշահ քաղաքում չափազանց մեծ թիվ էին կազմում: Նրանց մասին Սիմեոն Լեհացին հիացմունքով գրում է. «Իմաստուն, փարթամք, գեղեցկատեսիլ, նման Ջուղայեցւոց և Ամթեցոց՝ անւանիք եւ մեծ վաճառականք, որ մարդ ամաչէր երեսւին նայել: Կայր խոջա Ղանտիլն և այլ համբայք նորա քառսուն հազար, յիսուն հազար բեռան տէր»:

Հալեպում հայ վաճառականների հիմնական գործընկերներն էին վենետիկցի, ֆրանսիացի, հոլանդացի և իսպանացի վաճառականները: Հատկապես հայտնի են եղել խոջաներ Պետիկենց և Սանոսենց առևտրական ընտանիքները, որոնք ունեին առևտրական խոշոր ֆակտորիա (գրասենյակ): Նրանց ձեռքերում էր կենտրոնացած իրանական հում և մշակված մետաքսի գնման և վաճառահանման մենաշնորհը:

Սովորաբար մետաքսով բեռնված ջուղայեցի վաճառականների քարավանները Հալեպ էին ժամանում Եփրատի հովտով, հատելով Կարինը, իսկ ավելի հաճախ՝ Թավրիզ-Վան-Բաղեշ-Դիարբեքիր-Բիրեջիք ճանապարհով:

Կոստանդնուպոլսում եվրոպական վաճառականները արևելյան ապրանքներ կարող էին ձեռք բերել միայն հայ վաճառականների միջոցով: Միջնորդ կամ կոմպրադորական առևտուրը հայ վաճառականների համար մի մենաշնորհ էր, որ նրանք պահպանեցին մինչև XIX դարը: Թեև ջուղայեցի խոջաների կողմից Լևանտի առևտրական կենտրոններ արտահանվող ապրանքների մեջ առաջնությունը պատկանում էր իրանական հում մետաքսին, սակայն նրանք արտածում էին նաև բազմապիսի

այլ ապրանքներ, որոնց ծագումը մեծ մասամբ իրանական չէր, այլ Իրան էր ներմուծվում Յնդկաստանից, Հինաստանից, Սիամից, Ինդոնեզիայից և ասիական այլ երկրներից: Լևանտի շուկաներում եվրոպական վաճառականները նրանցից ձեռք էին բերում բազմապիսի գործվածքներ, գորգեր, թանկարժեք ու էժանագին քարեր, բուժիչ խոտեր, թմրադեղեր, շաֆրան, պղպեղ, մեխակ և այլ համեմունքներ, մուսկաթի ընկույզ, լեղակ, սնդիկ, բազմապիսի ներկեր, դեղեր, վարդաջուր, խեցեղեն, գինի, ծծումբ, բրինձ, այծի բուրդ, ձիեր և այլն:

Արևմտյան Հայաստանից արևմուտք, ողջ Փոքր Ասիայի տարածքում, հայ բնակչության առկայությունը ևս ստեղծում էր մի միասնական շղթա, որոնք իրար հետ կապված էին առևտրատնտեսական բազմապիսի թելերով: Իզուր չէ, որ XVII դարի սկզբին Սիմեոն դպիր Լեհացին գրում էր. «Եւ թէ հաշուես ի Պուլտանայ մինչև Ստամպօլ, պութուն Ուռումէլին մինչեւ մեծն Վանատիկ, նա չկայ քաղաք, գեղ կամ չֆտլիկ, որ հայ չկենայ, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ցիրուցան եղեալ ենք ի վերայ երկրի որպէս գփոշի»:

Ջուղայեցի վաճառականները իրականացնում էին իրենց առևտուրը, հաղթահարելով բազում դժվարություններ: Կապիտուլյացիաների հաստատումով Մերձավոր Արևելքում արդեն ավարտվել էր եվրոպական առևտրական կապիտալի ներթափանցումը և Արևելքի շուկաները կռվադաշտ էին դարձել Արևմտյան Եվրոպայի առևտրական պետությունների միջև: Ուստի Լևանտում հայ վաճառականները կամա թե ակամա հանդիպելու էին լուրջ առևտրական մրցակիցների ու ախոյանների, գլխավորապես հանձինս Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Յուլանդիայի առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչների: Բացի այդ, Օսմանյան կայսրության փոքրասիական տիրույթների վրայով անցնող ցամաքային քարավանային ճանապարհը բացարձակապես անվտանգ չէր, որովհետև այդ պետության մեջ առևտրական քարավանների կողոպուտը սովորական երևույթ

էր: «Ողջ Թուրքիան,- գրում է Տավերնիեն,- լի է ավազակներով, որոնք թափառում են խոշոր խմբերով և ճանապարհներին դա-
րանակալում են հայ վաճառականներին: Եթե հանդիպում են
հարուստ վաճառականներ, կողոպտում են նրանց, իսկ հաճախ
գրկում են նաև կյանքից»: Ավազակներից բացի ապստամբ փա-
շաները, դերեբեյներն ու այանները ևս անխնա թալանի էին են-
թարկում իրենց սահմաններից անցնող առևտրական քարա-
վանները: Գրիգոր Դարանաղցին, օրինակ, հաղորդում է, որ Էրզ-
րումի Աբազա փաշան 1624 թ. Ստամբուլից վերադարձող յոթ
հարյուր ջուղայեցի վաճառականներին կողոպտելուց հետո
ասում է նրանց. «Իմ շատ պիտոյ է քան ձեզ, գնացե՛ք նոր վաս-
տակեցե՛ք»: Գողությունը, ավազակությունը, կողոպուտն ու թա-
լանը այն աստիճանի տարածված երևույթ էր Փոքր Ասիայում,
որ անգլիացի ճանապարհորդ Պարրին այդ երկրամասն անվա-
նում է «գողերի երկիր»: Հետաքրքիր է նշել, որ Կոստանդ Ջու-
ղայեցին մեկ առ մեկ թվարկում է այդ բոլորը որպես տեղեկա-
տու նյութ հայ վաճառականների համար:

Նման պայմաններում ջուղայեցի խոջաները ստիպված էին
առևտրական քարավաններ կազմելու և նրանց տեղաշարժերը
ապահովելու գործը կազմակերպել ամենայն բժախնդրությամբ:
Նրանք մի վայրից մյուսը շարժվում էին կազմելով խոշոր քարա-
վաններ: Ջուղայեցի խոջա Սաֆար անունով վաճառականին մի
ֆրանսիացու կողմից ուղղված այն հարցին, թե հայ վաճառա-
կանները ինչպես են իրենց մեծ քանակությամբ ապրանքները
տեղափոխում դեպի Հնդկաստան, Ռումելի (Փոքր Ասիա),
Արաբստան և այլ երկրներ, քանի որ իրենց երկրում ծով ու նա-
վագնացություն չկա, խոջա Սաֆարը պատասխանում է, որ
խիստ հեշտ, քանի որ երբ շատ ապրանք է լինում, նրանք կազ-
մում են քարավան, որն ունենում է իր «քյարվանբաշին», «չա-
վուշն», «թֆանգչին»: Նրանք իրենց ապրանքները բարձրում են
ուղտերի վրա, իսկ իրենք ձիերի վրա նստած իբրև մի բանակ
շարժվում են առաջ, իջևանում են քարավանատներում, իրենց

հետ ունենում են ամեն տեսակի սննդամթերք, որտեղ որ կանգնում են, խփում են վրան և այլն:

Յուրաքանչյուր հայ խոջա հիանալի տիրապետում էր զենքի գործածությանը և անհրաժեշտության դեպքում ի վիճակի էր իր գույքը պաշտպանել ավազակախմբերի հարձակումներից:

Իրենց առևտրական ուղևորությունները հեշտացնելու համար ջուղայեցի խոջաները կարիք ունեին զանազան տեղեկատուների, քարտեզների և այլն: Այդ նպատակով 1685 թ. կազմվում է Կոստանդ Ջուղայեցու «Աշխարհաժողովը» կամ «Վասն նորահաս մանկանց եւ երիտասարդ վաճառականաց խրատ» աշխատությունը, որն իրենից ներկայացնում էր ուսումնական մի ձեռնարկ սկսնակ վաճառականների համար: Նրանում ընդարձակ տեղեկություններ էին տրվում տարբեր երկրներում գործածվող չափ ու կշիռների, դրամական միավորների և այլնի մասին: Անվարան կարելի է ասել, որ այն հանդիսանում է XVII դարում համաշխարհային առևտրի և նրանում հայերի մասնակցության վերաբերյալ լավագույն սկզբնաղբյուրներից մեկը:

Ջուղայեցի խաչատուրի որդի պարոն Պետրոսի ծախսով Ամստերդամում տպագրված է 80 էջից բաղկացած մեկ այլ տեղեկատու գրքույկ, որտեղ հարուստ տեղեկատվություն է պարունակվում այն մասին, թե որ երկրում կամ քաղաքում ինչ է արտադրվում, որ երկրից է ձեռնտու ու շահեկան ձեռք բերելու այս կամ այն ապրանքը և այլն:

(1695 թ. Ամստերդամում Թովմա Վանանդեցու կողմից հրատարակվում է «Համատարած աշխարհացոյց» անունով քարտեզը, իսկ 1696 թ. այդ քարտեզի բացատրությունը կամ «բանալին», որոնք նույնպես նախատեսված էին հայ վաճառականների համար:

Եվրոպան, Ասիան և Աֆրիկան չափող ջուղայեցի խոջաները ունեցել են նաև վաճառականական զբաղմունքի տեր մարդկանց հատուկ գործնական խառնվածք: Նրանք իրենց ճանապարհորդությունների ժամանակ պահել են օրագրեր («դավ-

թար»), որտեղ մեկ առ մեկ գրանցվել են տարբեր վայրերով անցնող առևտրական ճանապարհների հետ կապված մանրամասնությունները, չափերն ու կշիռները, վաճառականներից գանձվող հարկատեսակները և այլն, որոնք, պետք է ենթադրել, իրենց գործընկերների կողմից օգտագործվել են որպես ուղեցույց:

Ինչպես նշվեց, թեև ջուղայեցի վաճառականներն առևտուր էին անում տարբեր երկրներում արտադրվող ապրանքներով, սակայն երևելի խոջաները հիմնականում մասնագիտացել էին մետաքսի, մարգարտի, գոհարեղենի և «ազնիվ ցիսիների» վաճառքի մեջ: Հայտնի է, օրինակ, որ Շաֆռազ անունով ջուղայեցի մի վաճառական ռուսական կոմս Օրլովին 400 հազար ռուբլի գումարով վաճառում է ժամանակին Նադիր շահի կողմից Հնդկաստանից բերված մի ադամանդ, որը հետագայում ստացել էր «Օրլովի ադամանդ» անվանումը: Շաֆռազն այդ ադամանդը կոմսին վաճառում է իր իրական արժեքից չափազանց ցածր գնով, խնդրելով, որ եթե կոմսը այն նվիրելու է Եկատերինա Բ կայսրուհուն, վերջինս էլ իրեն մի ինչ-որ շնորհ անի: Երբ Օրլովը ադամանդը նվիրում է կայսրուհուն, վերջինս էլ Շաֆռազին շնորհում է ազնվականության տիտղոս:

Մեզ է հասել ջուղայեցի վաճառականների կողմից իրենց առևտրական գործունեությանը նվիրված չափածո նկարագրություններ, որոնք եզակի աղբյուրներ են նրանց առևտրի ձևերի, վաճառքի ապրանքների և այլնի մասին: Որպես նմուշ բերենք դրանցից մեկը, 1682 թ. ջուղայեցի մի վաճառական Վենետիկ է տանում գոհարեղեն, որտեղ չհանդիպելով «աջողակ բաղտի», այդ մասին չափածո ձևով տրտնջում է.

«Ի թուականիս հազար հարիւր երեսուն մէկ էր Հայկազեան,
Ասկանդարու ծովովն անցանք՝ նաւովն եկանք Ֆրանկստան,
Տէրն հասոյց Ալիկօռնայ՝ ուր կուիշխէ գրանդուկան,
Փօստով եկաք մեք Վանատիկ՝ որ ժամանակն էր անառան,

Ունինք ալմազ եաղուք բաներ՝ բերինք վասն վաճառականութեան,

Պատահեաց մեզ քասատ բազար՝ գինն պակաս կուգեն յե-
ծան...»:

Նոր Զուղայի խոջաները վերականգնեցին նաև Կիլիկյան Հայաստանի ծովային առևտրի ավանդույթները: Նրանք իրենց ապրանքները բարձելով եվրոպական առևտրական նավերի վրա, կտրում անցնում էին Միջերկրական ծովը և մուտք էին գործում նրա ավազանի բազմաթիվ երկրներ: Հատկապես եվրոպական երկրներում նրանք փնտրում էին ավելի լայն ու հուսալի շուկաներ, ինչպես նաև գործունեության ապահով ու ազատ ասպարեզ: Նրանցից շատերը մշտապես հիմնավորվում էին եվրոպական երկրներում, նոր շունչ հաղորդելով այնտեղ խամրած հայ գաղթօջախներին: Ֆրանսիացի Տուրնըֆորը գրում էր, որ Պարսկաստանի խորքերից եկած հայ վաճառականները հիմնավորվում էին Լիվոռնոյում, Մարսելում, Հոլանդիայի և Անգլիայի քաղաքներում և այլուր:

Ունևոր խոջաների արտագաղթը, որի հետևանքով երկիրը դատարկվում էր գործարար բնակչությունից, ցավով էր ընկալվում հայրենակիցների կողմից: Այդ զգացումը հիանալի պատկերված է հետևյալ տողերի մեջ.

«Ի հայրենեաց մըղեալ արտաքս

Առուտուրաւ շահավաստակ

Ի Վենետիկ եւ ի Գենուա,

Եւ ի սահմանս առին ըզկայ

Ի Դիրենիան եւ ի յԱտրիակ.

Միմեանց հանդէպ ծովուց իշխանք.

Յալիկուռնա Անքոն քաղաք

Երամ երամ պանդղխտականք,

Բիւր աստ բիւր անդ թափառական

Կործանեցին ըզՀայաստան
եւ զԹորգոմն իմ եւ Ազքանազ
Վերածեցին ի թիւ նազ»:

Միջերկրածովյան առևտրի զարգացմանը զուգընթաց մեծանում էր նաև հայ նավատերերի թիվը: Մեզ են հասել մի շարք նավատեր հայերի անուններ՝ Ջանդ, որի նավը կոչվում էր «Spirito Santo» («Սուրբ հոգի»), Շահունյաններ և Նուրիքյաններ, որոնց նավերն էին «Սուրբ խաչ» և «Տիրամայր Շնորհաց» («Madonna della Grazia»), Ասլան Պողոս (նավը «Ս. Հովսեփ»), Պետրոս Սինան (նավը «Galera S. Giorgio»), Առաքել Գերաքյան (նավը «Տիրամայր խաղաղարար» («Madonna della Pace») և այլն: Հատկապես մեծ հռչակ էին ձեռք բերել Լևանտի և Հոլանդիայի միջև առևտրական բեռնափոխադրումներով զբաղվող նորջուղայեցի նավատերերի «Coopman Van Armenien» (Հայաստանի վաճառական) և «Coopman Van Persien» (Պարսկաստանի վաճառական) նավերը:

Իրենց ապրանքները ծովահենների հարձակումներից ապահովելու համար, հայ նավատերերը եվրոպական տերություններից վարձում էին ռազմանավեր, իրենց նավերին ուղեկցելու համար: Հայ խոջաների նավերին սպասարկող հոլանդական ռազմանավերից աղբյուրներում հիշատակվում է «Gelderland» ռազմանավը:

Եվրոպական շուկաներում մրցակցային դաժան պայքարին դիմանալու համար խոջաները մշտապես ստիպված են եղել դրսևորել անօրինակ ճկունություն: Նրանք, օրինակ, եվրոպացիների օրինակով միավորվել են առևտրական ընկերությունների մեջ, որոնցից հատկապես աչքի է ընկել «Նոր Զուղայի հայկական առևտրական ընկերությունը»: Նոր Զուղայի մեծահարուստ կաթոլիկ ընտանիքներից մեկը՝ Շահիրիմանյանները ստեղծել էին առևտրական մի ընկերություն, որը 720 հազար դուկատ գումարով դրամական ավանդ ուներ Վենետիկի «Ս.

Մարկոս» կոչված բանկում: Ընկերությունը վարկեր՝ «մայա» էր տրամադրում միջազգային առևտրով զբաղվող բազմաթիվ հայ վաճառականների: Այն իր գրասենյակներն ու առևտրական ներկայացուցիչներն («սարքար») է ունեցել Եվրոպայի և Ասիայի համարյա բոլոր առևտրական կենտրոններում: Ընկերության ներկայացուցիչներ Մանվել և Աստվածատուր Շահրիմանյանները մշտական բնակության համար տեղափոխվել են Եվրոպա, իրենց հետ տանելով երկու միլիոն դոլլարի չափ դրամ:)

(Զուղայեցի վաճառականները ստեղծում էին նաև համատեղ առևտրական ընկերություններ Եվրոպացի իրենց գործընկերների հետ: Այսպես, 1623 թ. նրանց առաջարկով ստեղծվեց հայ-ջենովական «Արևելյան Զնդկաստանի առևտրական ընկերությունը», որի նպատակն էր ջենովական առևտրի զարգացումը Զնդկաստանի և Իրանի հետ:)

(Նոր Զուղայում աչքի ընկնող առևտրական ընկերություններ են ունեցել նաև խոջա-Մինասենց, Աղազարյանների կամ Լազարյանների և այլոց ընտանիքները: Ինչպես հայ չելեբիները Թուրքիայում, Նոր Զուղայի խոջաները ևս զբաղվում էին բանկային գործառնություններով, վարկատվությամբ, դրամափոխությամբ, վաշխառությամբ և այլն: Արևելքում անծի և գույքի անապահովության պայմաններում նրանք սովորաբար իրենց դրամները պահում էին եվրոպական բանկերում: Զուղայեցիները, օրինակ, դրամական խոշոր ավանդներ ունեին Վենետիկի “Banco Dolfín” հայտնի դրամատանը:)

Խոջաները հարկադրված են եղել յուրացնել Եվրոպայում գոյություն ունեցող առևտրի ձևերը, սովորել լեզուներ, ուսումնասիրել տեղական կենցաղն ու սովորույթները, ծանոթանալ Եվրոպայի շուկայական իրադրությանը, այդ շուկաներում արևելյան ապրանքների պահանջարկին, համագործակցության մեջ մտնել եվրոպական առևտրական ընկերությունների ու վարկավորող հաստատությունների հետ և, վերջապես, կապեր հաստատել եվրոպական պետությունների կառավարող շրջանների հետ:

Հայտնի է, օրինակ, որ 1696 թ. Իննոկենտիոս XII պապը Շահրիմանյանների ընտանիքին շնորհեց Հռոմի քաղաքացու պատվավոր կոչում, որը նրանց իրավունք էր տալիս ազատ առևտուր անելու Հռոմում և Անկոնայում: Իր հերթին Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդ Ա Հաբսբուրգը այդ ընտանիքին շնորհեց մի պարզևագիր, որով նրանց ճանաչեց որպես Ավստրիայի ազնվականության դասակից ու հավասար և նրանց ողջ գերդաստանին տվեց կոմսության տիտղոս՝ տոհմական զինանշան ունենալու իրավունքով:

Եվրոպայում ջուղայեցի վաճառականների վաղեմի առևտրական գործընկերներ են հանդիսացել Իտալիայի քաղաք-հանրապետությունները և առաջին հերթին՝ Վենետիկի հանրապետությունը, Ֆրանսիան, Հոլանդիան, Անգլիան և այլն: Վենետիկի սենատը ընդունել էր մի շարք որոշումներ, որոնցով ջուղայեցի վաճառականներին հատկացվում էին զանազան արտոնություններ և իրավունքներ: Ի նշան երախտագիտության, 1693 թ. Մարգար Շահրիմանյանը երկու հարյուր հազար դուկատ գումարով փոխառություն էր հատկացրել Վենետիկի հանրապետությանը օսմանցիների դեմ պատերազմ մղելու համար:

Ջուղայեցի վաճառականներին դեռևս XVI դարից սկսած մի շարք արտոնություններ ու իրավունքներ էին հատկացրել նաև Թոսկանայի մեդիչիները, հատկապես մեծ հերցոգ Ֆերդինանդո Ա-ն: 1671 թ. Լիվոռնոյում իրանական ավագ հյուպատոսի պաշտոն էր վարում Պետրոս անունով ղափանցի մի հայ: Սրան հաջորդել են նորջուղայեցի Գրիգոր Միրմանը (Գրիգոր Գերաք) և իր ժառանգները, որոնք Կոզմաս Գ-ի ժամանակ ճանաչվեցին որպես իշխանագուն տոհմ: Մեզ է հասել երկու մեղալ, դրվագված Գրիգոր Գերաքի դիմաքանդակով, դրոշմված 1673 թ.: Այդ մեղալների մյուս երեսին պատկերված է «Գառն աստծոյ». ձախ կողմում՝ մի առյուծ, որի մեջքից բարձրանում է արեգակը, իսկ ցածում՝ մեղվի մի փեթակ, դեպի որը շեշտակի ճեպում է մի մեղվապարս: Ենթադրվում է, որ այդ պատկերը մի այլաբանություն

է աշխատանքի և ծավալուն գործունեության: Սակայն ավելի մոտ է այն ենթադրությունը, որ քանդակված մեդվի փեթակի տակ պետք է տեսնել խոջա Գերաքի մեծահարուստ որդիների գանձարանը, իսկ ի դեմս մեդուների պարսի՝ նրանց տասնյակ գործակատարներին, որոնք ոսկու քսակներով այդ գանձարանը լցնելու համար թափառում էին երկրից երկիր:

Այնքան շատ ջուղայեցիներ են հաստատված եղել Իտալիայի Վենետիկ, Ջենովա և Լիվոռնո քաղաքներում, որ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Ջուղայեցին իր 1688 թ. մի գրությունը վերնագրել է՝ «Գիր օրհնութեան աստուածաշէն քաղաքացն Վենետիկ, Ալեկոռնոյ և Ջենովայ եղեալ քրիստոսասէր եւ բարեպաշտօն ջուղայեցի վաճառականաց, սիրելի և հարազատ եղբարց»:
(1651 թ. թվագրված մի փաստաթղթում վենետիկյան իշխանությունները հայտարարում էին. «Ներկայումս արժէ միայն խրախուսել հայերի առևտուրը, նրանց տրամադրելով ամենալայն արտոնություններ»: Վենետիկի արքունի դիվանի այլևայլ հիշատակությունների մեջ ծերակույտի կողմից հայ ազգը անվանվում է «երախտապարտ ազգ» (nazione Benemerita), «բարյացապաշտ», «սիրելագույն», «հաճոյական», «օգտակար», «միշտ շահավոր», «բազմերախտ» և այլն: Ի նշան համակրության, Վենետիկի ծերակույտի կողմից շնորհված էր հրաման, որ հայերը համարձակ կարող են իրենց ապրանքները վաճառել Ս. Մարկոսի հրապարակում, առանց որևէ հարկ վճարելու: Վենետիկում այնքան մեծ է եղել ջուղայեցի վաճառականների թիվը, որ Ս. Մարիամ Ֆորմոզայի եկեղեցու կից փողոցը կոչվել է «Ջուղայի փողոց»:

Վերին աստիճանի ծավալուն էր նաև ջուղայեցի վաճառականների առևտուրը Ֆրանսիայի քաղաքների՝ Մարսելի, Նանտի, Տուլոնի, Բորդոյի, Լա-Ռոշելի և առևտրական այլ կենտրոնների հետ: Շուտով հայ խոջաները դառնում են Ֆրանսիայի վաճառականների լուրջ մրցակիցներ: (1628 թ. Նոր Ջուղայի քալանթար խոջա Նազարը կարողացավ ստանալ կապուչինյան

միաբանության անդամ Պացիֆիկի համաձայնությունը միջնորդելու ֆրանսիական արքունիքի առջև, որպեսզի դադարեցվեն հայ խոջաների նկատմամբ գործադրվող հալածանքներն ու առևտրական սահմանափակումները: 1629 թ. նոյեմբերի 23-ին հրապարակվեց Լյուդովիկոս XIII-ի և կարդինալ Ռիշելյեի հատուկ արտոնագիրը («պատենտ»), որով հայ վաճառականներին թույլատրվում էր ազատ ելք ու մուտք ունենալ Մարսելի նավահանգիստը: Ֆրանսիայի պետական քաղաքականության սանձերը իր ձեռքում պահող այդ կարդինալը ծրագրեր ուներ նաև հայ վաճառականներին բնակեցնելու Ֆրանսիայի առավել խոշոր քաղաքներում, որպեսզի նրանք անմիջականորեն զբաղվեն Լևանտի հետ առևտրով: «Պատենտը» շնորհելիս կարդինալ Ռիշելյեն առաջնորդվում էր նաև զուտ քաղաքական նկատառումներով: Նա Արևելքի երկրների քրիստոնյաներին համարում էր ֆրանսիական քաղաքականության նեցուկ և ամեն կերպ աշխատում էր շահել նրանց համագործակցությունը, որպեսզի նրանց օգնությամբ Ֆրանսիան տարածի իր տնտեսական ու քաղաքական ազդեցությունը հատկապես Մերձավոր ու Միջին Արևելքում:

Լյուդովիկոս XIV-ի կառավարման շրջանում ևս (1643-1715) Ֆրանսիան խրախուսում էր ջուղայեցի վաճառականների առևտուրը Մարսելի հետ: Այդ ուղղությամբ հատկապես մեծ ջանքեր էին գործադրում կարդինալ Ջուլիո Մազարինին և ակաճավոր քաղաքական գործիչ Կոլբերը: Վերջինս Մարսելը հայտարարեց բաց նավահանգիստ («պորտո ֆրանկո»): Ազատ քաղաքներ հայտարարվեցին նաև Տուլոնը, Դյունկերկը, Բորդոն, Լա-Ռոշելը, Նանտը և այլն: Բացի այդ, Լյուդովիկոս XIV-ը 1687 թ. Չմյուռնիայի ֆրանսիական հյուպատոսին հրամայեց, որպեսզի հայ վաճառականներին հատուկ հովանավորություն ցույց տրվի, ինչպես նաև թույլատրեց, որ հայերը Ֆրանսիայի հարավային նավահանգիստներում բաց անեն առևտրական տներ:

Հայ խոջաների նկատմամբ ֆրանսիական կառավարության հովանավորողական քաղաքականության հիմնական պատճառն այն էր, որ Փարիզում եկել էին այն համոզման, որ իրենց արևելյան, մասնավորապես իրանական առևտրի հաջողությունը բացառապես կախված է հայ վաճառականների համագործակցությունից և նրանց բարի կամեցողությունից:

Ի դեպ, Կոլբերը սկսեց խրախուսել նաև Մարսելի հայ գրատպությունը: Լյուդովիկոս XIV-ի 1669 թ. հրամանագրով, հայերին իրավունք շնորհվեց Մարսելում, Լիոնում և այլ քաղաքներում հիմնադրել տպարաններ և հայերեն լեզվով հրատարակել ամեն տեսակի գրքեր: Սակայն տաս տարի գործելուց հետո Հռոմի հավատաքննության գործադրած «ջանքերի» շնորհիվ 1683 թ. Մարսելի տպարանը փակվեց: Հայերի պաշտպանության օգտին հանդես եկան փարիզյան հայտնի անձնավորություններ: Ի վերջո, գործին միջամտեց նաև թագավորը՝ Լյուդովիկոս XIV-ը, որը հրամանագիր հրապարակեց տպարանի իրավունքները լրիվ վերականգնելու մասին:

Հայտնի է, որ հայերը Մոսկովյան պետության հետ առևտուր էին անում նրա կողմից Վոլգա-Կասպյան ճանապարհը ձեռք բերելուց դեռ շատ առաջ: Իվան Ահեդի կողմից Ղազանի (1552 թ.) և Աստրախանի (1556 թ.) խանությունների նվաճումից անմիջապես հետո հայ վաճառականները եռանդուն փորձեր են անում վերականգնելու Մոսկովյան պետության հետ իրենց ունեցած հնամենի առևտրական արտոնությունները և վերսկսելու առևտուրը Ռուսաստանի հետ: Իվան Դ-ն բավարարում է նրանց խնդրանքը: Դեբախտաբար, 1626 թ. Մոսկվայում բռնկած հրդեհի ժամանակ արխիվային բոլոր նյութերը այրվել են և այդ պատճառով XVII դարի առաջին քառորդի հայ-ռուսական հարաբերությունների, այդ թվում նաև առևտրի մասին, մենք համարյա նյութեր չունենք: Մի բան սակայն ակնհայտ է, որ հայերի առևտրական կապերը Ռուսաստանի հետ երբեք չեն դադարել և այդ գործում դարձյալ նախաձեռնությունը պատկանել է նորջու-

ղայեցիներին: Հայտնի է, օրինակ, որ 1647 թ. մարտի 14-ին նորջուղայեցի վաճառական Ի. Թավաքալյանը դիմում է Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին՝ խնդրելով իրեն տրամադրել արտոնագիր Ռուսաստանում ազատ առևտուր անելու վերաբերյալ: Իսկ 1660 թ. Նոր Ջուղայից Մոսկվա է ժամանում խոջա Ջաքար Շահիրիմանյանը իրեն ուղեկցող ինը անվանի հայ վաճառականների հետ: Նա Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին նվիրեց Ջուղայի հայ վարպետների կողմից պատրաստված նշանավոր «ադամանդյա գահիը», որի ոսկյա մասերի վրա ընդելուզված էին 876 ադամանդ, 1 լալ, 1223 հակինթ, երեք շարք մարգարիտներով պատկերված հրեշտակներ: Նվերների թվում էին նաև ջուղահայ հայտնի նկարիչ Թանդրիվերանի (հետագայում Մոսկվա տեղափոխվելուց հետո ռուսական միջավայրում նա հայտնի էր որպես սրբապատկերների հռչակված նկարիչ Իվան կամ Բոգդան Սալթանով անունով) նկարած «Խորհրդավոր ընթրիք» նկարը, մեկ ոսկե մատանի, այլևայլ թանկարժեք բաժակներ, ազնիվ ըմպելիքներ, օծանելիքներ և այլն: Մոսկվայում տեղի ունեցան բանակցություններ ռուսական պետական բարձրաստիճան պաշտոնեության հետ Ռուսաստանում ջուղահայ առևտրականների գործունեության ընդարձակման հարցի շուրջ: Այդ բանակցությունների ժամանակ խոջա Ջաքարն աշխատում էր ամեն կերպ ցուցադրել իր համակրանքը ցարի՝ «քրիստոնեական մեծ տիրակալի նկատմամբ»:

1666 թ. փետրվարին կրկին Մոսկվա են ժամանում նորջուղայեցիներ Ստեփան Ռամադամսկին (Ստեփան Մովսիսյան Ռամադով) և Գրիգոր Լուսիկովը (Գրիգոր Մատթեոսյան Կուսիկյան կամ Լուսիկենց), որոնց ուղեկցում էին 40 հայ վաճառականներ և արհեստավորներ: «Պոսոլսկի պրիկազի»՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերով զբաղվող գերատեսչության ղեկավար Աֆանասի Օրդին-Նաշչոկինի հետ բանակցություններից հետո Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարը 1667 թ. մայիսի 31-ին «Նոր Ջուղայի հայկական առևտրական ընկերությանը» տալիս է մի շնորհագիր,

որը փաստորեն ձեռք բերեց առևտրական պայմանագրի նշանակություն: Այդ շնորհագիրը իր նշանակությամբ նաև հավասարազոր էր Ռուսաստանի և Իրանի միջև առևտրական պայմանագրի: Նրանով հայ վաճառականները պարտավորվում էին իրանական ողջ հում-մետաքսը արտահանել Ռուսաստան և նրա վրայով արևմտաեվրոպական երկրներ: Խոջաները ստանում էին Ռուսաստանում ազատ տեղաշարժվելու, մուտքի և ելքի, ինչպես նաև մետաքսը առանց մաքսատուրքեր վճարելու Ռուսաստան ներմուծելու իրավունք: Ապրանքը Ռուսաստանում չվաճառվելու դեպքում խոջաները ստանում էին այն Ռուսաստանի վրայով Եվրոպա արտահանելու արտոնություն:

1667 թ. ջուղայեցիների կնքած պայմանագիրը դարձավ Մոսկովյան պետության հետ հայերի ծավալած առևտրատնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունների հիմքը: Այսուհետև Ռուսաստանի հետ իրանահայ և թուրքահայ վաճառականների պատահական կապերը փոխարինվեցին առևտրական ամուր, տևական ու ծավալուն հարաբերություններով: Ռուսական կառավարությունը երկրի արևելյան առևտրի նշանակալից մասը հանձնարարեց հայ վաճառականներին:

(1673 թ. փետրվարի 7-ին ռուսական կառավարության և «Նոր Ջուղայի հայկական առևտրական ընկերության» միջև կնքվեց նոր առևտրական պայմանագիր, որի հետևանքով այդ ընկերության հայ վաճառականները ռուսական քաղաքների՝ Արխանգելսկի, Նովոգորոդի, Նարվայի և այլն վրայով առևտրական լայն հարաբերություններ ծավալեցին Արևմտյան Եվրոպայի երկրների՝ Շվեդիայի, Հոլանդիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Դանիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, ինչպես նաև Մերձբալթյան ու Արևելյան Եվրոպայի երկրների հետ: Այդ առևտուրը շարունակվեց նաև XVIII դարում: 1697 թ. Պյոտր Ա-ը հրապարակեց անվանական հրամանագիր հայ վաճառականներին ամեն տեսակի աջակցություն ցույց տալու մասին: Հետաքրքիր է նշել, որ երբ 1689 թ. ռուսական կառավարությունը բոլոր արևելյան վաճա-

ռականներին արգելեց Ռուսաստանի վրայով առևտուր անել արևմտանվորպական երկրների հետ, բացառություն արվեց միայն «Նոր Զուղայի հայկական առևտրական ընկերության» անդամների համար:

Պատմական իրողություն է, որ ջուղայեցի հայ վաճառականների նախածնունդամբ և շնորհիվ նրանց գործադրած եռանդուն ջանքերի, Կասպ-Վոլգյան առևտրական ճանապարհը ծեռք բերեց միջազգային առևտրական ուղու նշանակություն և Ռուսաստանը հնարավորություն ստացավ անմիջական առևտրատնտեսական հարաբերությունների մեջ մտնել Իրանի, Անդրկովկասի և նրանց վրայով նաև Արևելքի երկրների հետ: Պյոտր Ա-ի արևելյան քաղաքականության ընդհանուր խնդիրների մեջ կարևորագույն նպատակներից մեկն էր հայերի միջոցով Արևելքի երկրների, հատկապես Իրանի և Հնդկաստանի հետ առևտրական հարաբերությունների զարգացումը: Մասնավորապես, Պետերբուրգի հիմնադրումից հետո կայսրը ձգտում էր, որ մետաքսի ու արևելյան այլ ապրանքների տարանցիկ առևտուրը Արևմուտքի հետ իրագործվի իր նորաստեղծ մայրաքաղաքի վրայով: Հենց այդ նպատակով, 1708 թ. մարտի 11-ին Պյոտր Ա-ը նորջուղայեցի վաճառական Սաֆար Բարսեղյանին հատկացնում է մի շարք առանձնաշնորհումներ: Իսկ 1711 թ. մարտի 2-ին հատուկ հրամանագրով Պյոտր Ա-ը կարգադրում էր խստորեն պահպանել «Նոր Զուղայի հայկական առևտրական ընկերության» հետ Ռուսաստանի կնքած պայմանագրերը: Քիչ ավելի ուշ, 1719 թ. հունիսի 6-ին կայսրը հրապարակում է մի նոր հրովարտակ, որով Նոր Զուղայի և Աստրախանի հայ վաճառականներին իրավունք էր տրվում հավասարապես օգտվել այն բոլոր իրավունքներից, որից օգտվում էին այլ երկրների վաճառականները: Ի լրացումն այդ բոլորի, 1723 թ. հունիսի 3-ին Պյոտր Ա-ը հրապարակեց մի նոր հրովարտակ Ռուսաստանի հետ ջուղայեցիների ազատ առևտրի վերաբերյալ: Այնտեղ նշվում էր, որ ռուսաց կայսրը պատրաստ էր հայ վաճառական-

ներին շնորհել նաև Ռուսաստանի հպատակություն: Այդ հրովարտակի հրապարակումից հետո Նոր Զուղայի բազմաթիվ երևելի վաճառականներ դիմեցին ռուսական հպատակություն ստանալու համար և իրենց ընտանիքներով տեղափոխվեցին Աստրախան և այլ վայրեր:

Ճանապարհորդելով Ֆրանսիայում, Պյոտրը զարմացել էր տեսնելով Լիոնում և այլ քաղաքներում մետաքսյա գործվածքեղենի արտադրությունը: Նրա ցանկությամբ, Ռուսաստանում ևս կազմակերպելու մետաքսյա գործվածքեղենի արտադրություն, առաջինը արձագանքել են նորջուղայեցի խոջաները: Նրանց ջանքերով 1710 թ. հիմնադրվում է ռուսական մետաքսագործության առաջնեկը՝ մետաքսի գործարանը Թերք քաղաքում: 1736 թ. օգոստոսի 23-ին Պյոտր Բ-ն հրովարտակ է իջեցնում նորջուղայեցի Ավետ Կորոսյանի անունով, նրան իրավունք տալով Աստրախանում կառուցելու մահուդի գործարան: Իսկ 1855 թ. ապրիլի 2-ին Ելիզավետա Պետրովնա կայսրուհին հատուկ հրովարտակով ջուղայեցի վաճառականներին իրավունք էր շնորհում առանց մաքսի մետաքս ներմուծել Ռուսաստան: Նշված հրովարտակում հիշատակություն կա այն մասին, որ ժամանակին Պյոտր Ա-ը ջուղայեցի Իգնատոս Շահրիմանյանին իրավունք է տվել Մոսկվայում կառուցելու մետաքսի կամ մահուդի գործարան:

Աստրախանում առևտրական ֆակտորիաներ ստեղծած ջուղայեցի վաճառականները տարբեր երկրներից Ռուսաստան ապրանքներ տեղափոխելու համար ունեցել են նաև իրենց սեփական ծովային և գետային նավերը: Ռուսաստանի Պետական սենատը 1769 թ. նոյեմբերի 19-ին որոշում է կայացնում «թույլ տալ Աստրախանի հայերին կառուցելու ծովային նավեր՝ Կասպից ծովի վրայով ապրանքներ տեղափոխելու համար»:

Նոր Զուղայի վաճառականները առևտրատնտեսական սերտ հարաբերություններ են ունեցել նաև Զնդկաստանի, Զեռավոր Արևելքի և Զարավ-Արևելյան Ասիայի երկրների հետ: Դեռևս Զնդ-

կաստանում Մեծ Մողղների դինաստիայի թագավոր Ջալալուդ-դին Աբբարը (1556-1605) ցանկանալով զարկ տալ իր պետության մեջ ներքին ու արտաքին առևտրին, հայ վաճառականներին հատկացրեց մի շարք իրավունքներ և արտոնություններ, ընդհուպ մինչև թույլտվություն՝ մտնելու Յնդկաստանի այնպիսի շրջաններ, ուր արգելված էր օտարերկրացիների մուտքը: Օգտվելով այդ առանձնաշնորհումներից, հայ վաճառականները Յնդկաստանի բազմաթիվ քաղաքներում հիմնեցին առևտրական հաստատություններ, կազմեցին առևտրական գաղութներ և այլն: Կոստանդ Ջուղայեցու «Աշխարհաժողովում» բերվում են Յնդկաստանի 30 քաղաքների անվանումներ, որտեղ կային հայ գաղթօջախներ կամ բնակվում էին հայեր:

Մինչև Յնդկաստան տանող ծովային ճանապարհի հայտնագործումը, Արևմուտքի երկրների վաճառականները Յնդկաստանի հետ առևտուր էին անում հիմնականում արևելքի, այդ թվում նաև հայ վաճառականների միջոցով: Սակայն այդ միջնորդավորված առևտրից օգտվելը բնավ ձեռնտու չէր նրանց: Զենց այդ հանգամանքը նշանակալիորեն արագացրեց Յնդկաստան տանող ծովային ճանապարհների որոնումները:

Նոր Ջուղայի վաճառականները ակտիվորեն ներգրավվեցին նաև Պարսից ծոցի վրայով Յնդկաստանի հետ առևտրի մեջ: Ջուղայեցի վաճառականներին մեծապես հետաքրքրում էր նաև հենց Պարսից ծոցի ավազանի երկրների հարստությունները և առևտրական հնարավորությունները: Այդ կողմերում կար մեծ քանակությամբ մարգարիտ, գորշ համպար, զմրուխտ, կարմիր հակինթ, չափյուղա և այլ թանկարժեք քարեր: Տեղեկություններ կան, որ այդ հանքերը կապալով շահագործողների թվում կային նաև մեծ թվով իրանահայեր: Պարսից ծոցի ավազանից ջուղայեցի խոջաները դեպի Լևանտ և եվրոպական երկրներ էին տարտահանում նաև զանազան համեմունքներ, մուշկ, ինչպես նաև տեղական արտադրության զանազան ապրանքներ:

Ներգրավվելով Հնդկաստանի հետ ծովային առևտրի մեջ, ջուղայեցի վաճառականները համահավասար օգտվում էին նաև Հնդկաստան տանող ցամաքային ճանապարհներից: Նրանք Կասպից ծովով գնում էին Խորասան, այնտեղից քարավաններով մեկնում էին Ղանդահար և Քաբուլ, իսկ այնուհետև՝ Ղելի: Այսպիսով, ջուղայեցի խոջաները հանդիսանում էին Լևանտի երկրները Հնդկաստանի հետ կապող օղակ:

Իրանա-հնդկական ծովային առևտրի հիմնական կենտրոններն էին Պարսից ծոցի Բենդեր-Աբբաս, Բենդեր-Բուշիր, Հնդկաստանի արևմտյան ծովափին գտնվող Սուրաթ նավահանգիստները, որոնց միջև կանոնավոր երթևեկում էին ջուղայեցի վաճառականների առևտրական նավերը: Առավել խոշոր խոջաների տրամադրության տակ կային նաև օվկիանոսային նավեր, որոնցից մի քանիսի անունը հասել է մեզ՝ «Ս. Միքայել», «Խոլուել», «Սանտա Կրուզ» և այլն:

Տեղեկություններ կան, որ մեծահարուստ խոջաների մեջ կային մարդիկ, որոնք հանդիսանում էին իրենց սեփական նավերի նավավարները: Դրանցից էին, օրինակ, Հնդկաստանում խոշոր վաճառականի համբավ ձեռք բերած Հովհան և Հովսեփ Մարգարյանները, որոնք արևմտյան աշխարհում հայտնի էին Ջոն և Ջոզեֆ Դա-Մարկ կամ Դեմարկորա անունով:

Ծովային բեռնափոխադրումներ կատարելիս ջուղայեցի վաճառականները հաճախ օգտվում էին նաև Պարսից ծոցի և Հնդկաստանի միջև երթևեկող անգլիական, արաբական, մասամբ նաև հոլանդական նավերից:

Ջուղայեցի խոջաների առևտրական նավատորմը բաղկացած էր մեծ մասամբ ոչ մեծ առագաստանավերից, որոնք վերին աստիճանի շարժունակ էին, արագընթաց և ունեին բավարար բեռնատարողություն: Նկատի ունենալով նման նավերի շահավետությունը, բրիտանական Օստ-Հնդկական ընկերության ղեկավարները իրենց աշխատակիցներին համծնարարում էին վաճառել այդ ընկերության տրամադրության տակ եղած խոշոր նավե-

րը և մոտիկ տարածություններում բեռնափոխադրումներն իրականացնել ավելի քիչ ծախսատար հայերին պատկանող նավերով:

Ի դեպ, պետականության բացակայության պայմաններում, զուրկ լինելով ազգային դրոշից, հայ նավատերերը ստեղծել էին իրենց կարմիր- դեղին-կարմիր գույնի դրոշը, որի վրա պատկերված էր գառնուկ:

Ջուղայեցի վաճառականները չէին սահմանափակվում լոկ Յնդկաստանի ծովափնյա քաղաքների առևտրով: Գանգես գետի վրայով նավերով նրանք թափանցում էին երկրի խորքերը: Ա. Ալպոյաճյանը իրավացի է, երբ նկատում է, որ Յնդկաստանում «Եվրոպացիք հայ վաճառականի ոտքին հետքերուն հետևելով է, որ միայն կրցած են առաջանալ»:

Սկզբնական շրջանում բրիտանական Օստ-Յնդկական ընկերությունը, որը XVII դարի առաջին կեսին դեռևս հեռու էր Արևելքում, այդ թվում նաև հնդկական շուկայում, մենաշնորհային դիրք ունենալուց, ստիպված էր հաշվի նստել Յնդկաստանի տեղական վաճառականների, այդ թվում նաև հայերի հետ: Ծանոթ չլինելով տեղական լեզուներին, ինչպես նաև առևտրի մեթոդներին, որոնք այնքան տարբերվում էին եվրոպականից, անգլիացիները սկզբնական շրջանում ստիպված էին առևտուր անել տեղական միջնորդների միջոցով: Օստ-Յնդկական ընկերությունն աշխատում էր ջուղայեցի վաճառականների միջոցով տեղեկանալ ոչ միայն Յնդկաստանի, այլև նրա հարևան երկրների առևտրական իրադրությանը: Իզուր չէ, որ ընկերությունը իր ծառայողներին խորհուրդ էր տալիս ուսումնասիրել պարսկերեն և հայերեն լեզուները հայերի առևտրի մեթոդների հետ ծանոթանալու համար:

Օստ-Յնդկական ընկերության ղեկավարությունը օգտվում էր նաև հայերի ծառայություններից տեղական իշխանությունների հետ կապեր հաստատելու համար: Այսպես, 1651 թ. ընկերությունը մի դեսպանություն ուղարկեց շահ Ջահանի մետ Բենգա-

լիայում առևտրական արտոնություններ ձեռք բերելու համար: Այդ դեպքանության ղեկավարն էր ջուղայեցի վաճառական խոջա Սարիաղը: Բանակցությունների հետևանքով շահը անգլիացիներին իրավունք տվեց հաստատվել այն վայրում, ուր հետագայում հիմնադրվեց Կալկաթա քաղաքը:

1688 թ. հունիսի 22-ին Սուրաթ քաղաքում բրիտանական Օստ-Հնդկական ընկերության և Հնդկաստանում առևտուր անող ջուղայեցի վաճառականների միջև ստորագրվեց մի պայմանագիր: Անգլիացիների կողմից այն ստորագրեցին Օստ-Հնդկական ընկերության նախագահներ Բենջամին Բաթլըսթը և Ջոշուա Չայլդը, ինչպես նաև ընկերության բարձրագույն վարչության անդամներ, իսկ ջուղայեցի վաճառականների կողմից՝ նրանց ներկայացուցիչ խոջա Փանոս Քալանթարը: Ի նշան երախտագիտության, նույն օրը ընկերությունը խոջա Փանոսին հատկացրեց թանկարժեք քարերի առևտրի մենաշնորհը:

Պայմանագրին կից հրապարակված Օստ-Հնդկական ընկերության խարտիայում ջուղայեցի վաճառականներին տրամադրվում էին չափազանց լայն իրավունքներ և արտոնություններ: Նախ նրանք ստանում էին բրիտանական հպատակներին համահավասար իրավունքներ, այդ թվում նաև քաղաքացիական պաշտոններ զբաղեցնելու բնագավառում: Նրանց վրա էին տարածվում նաև այն բոլոր արտոնությունները, որոնցից օգտվում էին եվրոպական վաճառականները:

Հայերին ազատ իրավունք էր տրվում բնակվել Օստ-Հնդկական ընկերության իրավասության տակ գտնվող ցանկացած քաղաքում, ավանում, բերդում, ձեռք բերել կալվածքներ և տներ, շարժական ու անշարժ գույք, վայելել հավատի ու դավանանքի կատարյալ ազատություն, ընտրվել քաղաքական պաշտոններում և այլն: Հարկերն ու տուրքերը ջուղայեցիների համար սահմանվում էին նույնքան, որքան անգլիացիների համար: Պայմանագրում նշվում էր, որ եթե ընկերության որևէ պաշտոնատար անձ, այդ թվում նաև նահանգապետը, խախտի պայմա-

նագրի վերոհիշյալ կետերը, կամ խանգարի հայերին տրված արտոնությունների և իրավունքների իրականացմանը, նա պետք է պատժվի ընդհուպ մինչև պաշտոնից հեռացումը:

Անգլիացիների համար ամենակարևորը պայմանագրի վերջին հոդվածն էր, որտեղ ասվում էր. «... Նախկինում հայերը հնդկական ապրանքների հիմնական մասը արտահանում էին ցամաքային տարանցիկ ճանապարհով Իրանից և Արաբիայից Թուրքիա: Այսուհետև նրանք համաձայնություն են տալիս իրենց բոլոր ապրանքները արտահանել անգլիական ճանապարհով» (այսինքն՝ Աֆրիկայի շուրջը ծովային ճանապարհով Վ. Բ.): Ընդ որում, ջուղայեցի վաճառականները պարտավորվում էին իրենց ապրանքները արտահանել բացառապես անգլիական նավերով և ոչ մի դեպքում չօգտվել հոլանդական և արաբական նավերից:

Այսպիսով, 1688թ. պայմանագիրը ջուղայեցի վաճառականներին հնարավորություն էր տալիս ոչ միայն օգտվել բրիտանական իշխանությունների հզոր հովանավորությունից, այլև իրենց առևտրի իրականացման համար օգտագործել անգլիացիներին պատկանող նավահանգիստները, պահեստային կառույցները, բեռնափոխադրումներն իրականացնել անգլիական նավերով, հետևաբար նաև ապահովագրել իրենց ծովահենների հարձակումներից:

1691 թ. Օստ-Յնդկական ընկերության Լոնդոնի կենտրոնը հրահանգում էր Յնդկաստանում իր ներկայացուցիչներին ընկերության կողմը «ներգրավել հայերին, այդ փորձառու վաճառականներին, որոնք այնքան շատ են նպաստել Յնդկաստանում, Իրանում և ողջ Ասիայում առևտրի զարգացմանը: Մադրասում նրանց տրամադրել հատուկ թաղամաս, որտեղ նրանք կարողանային ապրել ինչպես իրենք են ցանկանում և կառուցեն եկեղեցի: Այդ թաղամասը կարելի էր անվանել Ջուղա, շահ Աբբասի օրինակով, որը նրանց գաղթեցրեց Սպահան: Այդ հայերը հարուստ ժողովուրդ են և հանդիսանում են երկրագնդի վրա ամենափորձառու վաճառականները»:

Օստ-Յնդկական ընկերության Դիրեկտորների խորհրդի 1695 թ. սեպտեմբերի 13-ի հաղորդագրության մեջ նշվում էր, որ ընկերությունը խոշոր վնասներ է կրել միայն այն պատճառով, որ նրա գործակալները փորձել են Մուլթանում և Սինդում հաստատել առևտրական կապեր՝ շրջանցելով հայ վաճառականներին:

XVII դարում Յնդկաստանը մի հսկայական հենակետ էր, որի վրայով հայ վաճառականները առևտուր էին անում նաև Չինաստանի, Չարավ-Արևելյան Ասիայի, Կենտրոնական Ասիայի, Չեռավոր Արևելքի երկրների, Խաղաղ և Յնդկական օվկիանոսների կղզիների հետ և այլն: Նրանք հատկապես աշխույժ առևտրափոխանակություն ունեին Բիրմայի, Սիամի, Տիբեթի (հայ և եվրոպական մի շարք աղբյուրներում Տիբեթը հիշատակվում է Բութանոյ անվանումով), Ինդոնեզիայի, Նեպալի, Ֆիլիպինների, Մալայան արշիպելագի և բազմաթիվ այլ երկրների հետ:

Ի դեպ, XVII դարում հայ վաճառականների համար անհայտ աշխարհամաս չէր նաև Աֆրիկան: Միջազգային առևտրով զբաղվող խոջաները հատկապես հաճախ են այցելել Եթովպիա (Չաբեշստան), Նուբիա, Սուդան և Սահարայի վրայով անցնելով Աֆրիկայի հյուսիսային շրջանները (Մադրիբի երկրներ), հասել մինչև Ջիբլարթար:

XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին ասիական երկրներում տեղի ունեցած քաղաքական և սոցիալական բնույթի տեղաշարժերը բացասական ազդեցություն ունեցան աշխարհի տարբեր ծագերում ցրված հայ գաղթօջախների, այդ թվում նաև Նոր Զուլայի ճակատագրի վրա, որի հետևանքով անկում ապրեց նաև հայ վաճառականությունը, փակելով խոջայական կապիտալի պատմության երբեմնի փառավոր էջերը:

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

1629 թ. շահ Աբբաս Ա-ի մահվանից հետո սեֆյան գահը ժառանգեց նրա թոռը՝ շահ Սեֆի Ա-ն (1629-1642), որի օրոք Նոր Զուղան շարունակում էր օգտվել Աբբաս Ա-ի հատկացրած արտոնություններից ու իրավունքներից: Ձեռագիր հիշատակարաններում այդ ժամանակաշրջանի մասին նշվում է, որ Նոր Զուղայի և առհասարակ Իրանի հայությունը ապրում էր խաղաղության պայմաններում: Իշխանության գալուց անմիջապես հետո նոր շահը հրապարակեց ֆիրման հուժ-մետաքսի պետական մենաշնորհը վերացնելու մասին, որը հավանաբար չէր արդարացնում իրեն: Դա անխուսափելիորեն փոխելու էր ջուղայեցի վաճառականների կարգավիճակը, քանի որ նրանք դադարում էին արքունի հուժ-մետաքսի արտահանման գծով շահի պաշտոնական առևտրական գործակալներ կամ «թաջիր-ե խասս-ե շերիֆ» վաճառականներ լինելու հանգամանքից: Ուստի խոջաները սկսեցին հուժ-մետաքսն արտահանել սեփական նախածնունդյամբ, այն ձեռք բերելով անմիջական արտադրողներից և արտահանելով որպես սեփական ապրանք: Հոլանդական և անգլիական Օստ-Հնդկական ընկերությունները փորձեցին մենաշնորհացնել Իրանի ողջ արտաքին առևտուրը և դուրս մղել տեղական մրցակիցներին, որը սակայն նրանց չհաջողվեց, որովհետև իրանական ապրանքների արտահանման մեծագույն մասը իրականացվում էր ոչ թե ծովային, այլ թուրքական ցամաքային քարավանային ճանապարհներով, որտեղ նախկինի պես տիրապետում էին հայ վաճառականները: Գաբրիել Շինոնը վկայում է, որ հետևելով իր պապի օրինակին, Սեֆի Ա-ը որոշեց օգտագործել ջուղայեցի խոջաների փորձն ու առևտրական լայն կապերը երկրից հուժ-մետաքսն արտահանելու համար: 1633 թ. նա հրապարակեց մի հրամանագիր, որտեղ հրամայում էր նահանգների կառավարիչներին ջուղայեցի վաճառականներին

ցուցաբերել ամեն տեսակի աջակցություն և ոչ մի դեպքում նրանցից չգանձել մաքսատուրքեր:

Դարձյալ հետևելով իր պապի օրինակին, Սեֆի Ա-ը ջուղայեցի խոջաներին դիվանագիտական տարբեր հանձնարարություններով ուղարկում էր մի շարք երկրներ ռազմա-քաղաքական ու առևտրա-տնտեսական բնույթի բանակցություններ վարելու համար: Մասնավորապես նա Կիրակոս և Ավետ Խաչիկյան եղբայրներին որպես պարսից պետության դեսպաններ ուղարկեց Ֆրանսիա, Անգլիա, Չոլանդիա, Օսմանյան կայսրություն և Զնդկաստան: Նրանց անունով տրված շահական հրովարտակում նշվում էր, որ «տիեզերատարած» թագավորի դեսպանները «կայսերական նշանի ասպետներ են», ուստի հարկ է նրանց ցուցաբերել ամեն տեսակի օգնություն և աջակցություն:

Կարմեյանների միաբանության անդամ Ֆրա Թիմասը 1629 թ. Սպահանից Զոռն գրած տեղեկատվության մեջ հայտնում էր, որ Սեֆի Ա-ը ևս բարյացակամ է տրամադրված Ջուղայի հայերի նկատմամբ և հաճախ այցելում է խոջա Նազարի և այլ երևելիների տները նրանց հետ ճաշելու:

1642 թ. Սեֆի Ա-ի մահվանից հետո գահ բարձրացավ նրա որդի Աբբաս Բ-ն (1642-1666), որը հայտնի է նաև շահ Աբբաս Փոքր անունով: Սրա օրոք Սեֆյան պետությունը գեթ արտաքուստ դեռևս ապրում էր վերելքի շրջան: 1650 թ. նոր շահը հրապարակեց մի հրովարտակ այն մասին, որպեսզի մահմեդականները չմիջամտեն Ջուղայի հայերի դատական հարցերին և շարիաթական օրենքը պատրվակ չդարձնեն նրանց նեղելու համար: Հիշյալ հրովարտակով հայերին թույլատրվում էր իրենց միջև ծագած վեճերը հարթել հայ հոգևորականների միջոցով և միայն կողմերից մեկը մահմեդական լինելու դեպքում անպայման դիմել իսլամական դատական ատյանին՝ չարին:

Այդ նույն 1650 թ. Աբբաս Բ-ն հրամայեց Սպահանում պարսիկ բնակչության հետ խառը բնակվող հայերին տեղափոխվել Նոր Ջուղա, որոնք հիմք դրեցին «Երևան» և «Թավրիզ» անունով նոր

թաղամասերին: Այդ միջոցառման պաշտոնական բացատրությունն այն էր, որ քանի դեռ հայերը խառը բնակվում են այլադավանների հետ, հնարավոր չէ իրագործել շահի հրամանը Սպահանում գինու վաճառքը խստիվ արգելելու մասին: Մահմեդականները շահի մոտ ամբաստանել էին հայերին, թե «նոքա գինարբու ազգ են և հանապազ գինեաւ պղծեն զջուրն»: Հիշյալ միջոցառման հետևանքով Նոր Ջուղան ընդարձակվեց դեպի արևմուտք: Այդ իրադարձության առթիվ գրված հիշատակարանում ասվում է. «կարողութեամբն Աստուծոյ աստ շինեցաք տունս գեղեցիկս՝ այգիս և պարտեզս և բուրաստանս՝ ազգի ծաղկանց...»:

Առհասարակ պետք է նշել, որ տարիների ընթացքում Նոր Ջուղան իր սահմաններով ծավալվում ու ընդարձակվում էր: Եթե այն հիմնադրվելու ժամանակ նրա բնակչությունը, առանձին բացառություններով, միայն հին ջուղայեցիներն էին, ապա հետագայում այն դարձավ Իրան գաղթեցված և հիմնականում առևտրով զբաղվող բնակչության բնակավայր, մի տեսակ զուտ առևտրական քաղաք:

Շահ Աբբաս Բ-ի օրոք ջուղայեցի խոջաների առևտուրը դեռևս շարունակում էր ծաղկում ապրել: Դրան մեծապես նպաստող հանգամանքներից էր այն, որ 1639 թ. Քասրե-Շիրիհի թուրք-իրանական պայմանագրի ստորագրումից հետո օսմանյան կառավարությունը արդյունավետ միջոցներ էր ձեռնարկել Փոքր Ասիայի տարածքով առևտրական քարավանների երթևեկությունը անվտանգ դարձնելու համար: Ընդ որում, օսմանյան գանձարանի հասույթները ավելացնելու նպատակով Իրանի հայ վաճառականների առևտուրը սկսեցին հովանավորել նաև թուրքական իշխանությունները:

XVII դարի կեսերին Նոր Ջուղայի ամենաաչքի ընկնող խոջական գերդաստաններն էին. Սարֆրազյանները կամ Շաֆռազյանները, որոնք սերել էին խոջա Նազարից, Եղիազարյանները կամ Նազարեթյանները, որոնք հանդիսանում էին հետագայում

Ռուսաստան տեղափոխված հայտնի Լազարյանների նախնիները, Շահիրիմանյանները (կաթոլիկ), Վելիջանյանները կամ խոջա Պողոսյանները: Այս չորս անվանի ընտանիքները իրենց խորը դրոշմն են թողել Նոր Ջուղայի հետագա պատմության ողջ ընթացքի վրա: Նոր Ջուղայի արխիվներից քաղած տեղեկությունների հիման վրա Յ. Տեր-Յովհանյանը թվարկում է ևս քսանհինգ նորջուղայեցի աչքի ընկնող ընտանիքների անուններ:

Շահ Սուլեյմանի (1666-1694) կառավարման շրջանում Սեֆյան պետության մեջ ծայր առավ տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ, որն անմիջականորեն իր ազդեցությունն ունեցավ Նոր Ջուղայի վրա: Երկրի ներքին և արտաքին առևտուրը սկսեց անկում ապրել: Ֆինանսական դժվարության մեջ հայտնված պետությունը սկսեց անօրեն ճանապարհներով գանձարանը եկամուտներով ապահովելու ուղիներ որոնել: Դրա համար ներկայանում է նաև հարմար առիթը: Ջուղայեցի ոմն Յովհան վարդապետ 1671 թ. 4. Պոլսում Յակոբ կաթողիկոսի կողմից ստանալով եպիսկոպոսության աստիճան, վերադառնում է Ջուղա: Սակայն Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդ Դավթի կողմից մերժվում է նրա եպիսկոպոսական աստիճանի ճանաչումը իբրև «չիք կարգաւոր»: Մոլեգնած նորաթուխ եպիսկոպոսը ուրանում է իր հավատն ու ընդունում իսլամը և շահ Սուլեյմանի առջև չարախոսում, որ Ջուղայի եկեղեցիներն ու վանքերն ունեն մեծամեծ հարստություններ, ոսկուց և արծաթից բազմաթիվ զարդեր և այլն: Այդ մատնության հիման վրա 1671 թ. շահ Սուլեյմանը Ջուղայի բոլոր եկեղեցիների վրա նշանակում է հարկեր: Մինչդեռ նախորդ շահերի օրոք եկեղեցիներն ու եկեղեցական կալվածքներն օգտվում էին հարկային իմունիտետից և ազատվում էին ամեն տեսակի հարկեր և տուրքեր վճարելու պարտավորությունից: Այնուհետև «աղարտելով զսահմանս պարկեշտութան» շահ Սուլեյմանը Ջուղայի վրա դնում է նաև «աղջկահարկ», պահանջում է, որ ջուղայեցիները իր հարեմի համար աղջիկներ տրամադրեն: Այդ առթիվ ժամանակագիրը հաղորդում է. «Թուին

ՌՃԼԲ (1683) շահ Սուլեյման ջրաւրհնեաց օրն Ջուղայու հայոց Իէ (27) հարսն և աղջիկ քաշեց և ուրացոյց զնոսա»:

Հենց այս շահի օրոք Հիսուսյան (Ճիզվիթ) միսիոներները Նոր Ջուղայում «յարուցին զփոթորիկ մեծ», ցանկանալով ջուղահայրէջքը պարտադրել կաթոլիկութունը:

1694 թ. Սեֆյան գահի վրա իր հորը՝ շահ Սուլեյմանին փոխարինեց շահ Սուլթան Հուսեյինը (1694-1722): Լինելով մեղկասիրտ և թույլ բնավորության տեր, նա պալատականների ձեռքին դարձավ խաղալիք: Նրա օրոք Սեֆյան պետութունը սկսեց արագորեն թուլանալ, որի հետևանքով նահանգների կուսակալները սկսեցին ավելի նվազ չափով հաշվի նստել շահի և կենտրոնական կառավարության հետ: Շահ Սուլթան Հուսեյինը աչքի չէր ընկնում նաև կրոնական հանդուրժողականությամբ: Իսլամը պարտադրելու քաղաքականությունը սկսվեց գյաբրերից կամ զրադաշտականներից, որոնք բնակվում էին Սպահանի Գյավ-ռաբադ թաղում: Նրանք բոլորը, մոտ 200 տուն, ստիպված եղան հավատափոխ լինել և ընդունել «ճշմարիտ կրոնը»՝ իսլամը: Դրանից հետո հերթը հայերինն էր: Իր մտքում փայփայած խորհուրդը հայերին պարտադրելու նպատակով շահն այցելում է Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքը, սակայն հանդիպում է Հովհաննես Մրքուզ «տիեզերալույս» վարդապետի և վանքի միաբանության միահամուռ դիմադրությանը և ոխը սրտում ստիպված լինում ձեռնունայն վերադառնալ: Շահը հրամայում է մուլաներին կազմակերպել բանավեճ Հովհաննես Մրքուզի հետ կրոնական հարցերի շուրջը, ենթադրելով, որ նրանք իրենց իմաստությամբ ու գիտելիքներով կջախջախեն վարդապետին և դրանով իսկ ուղի կհարթեն հայերին իսլամը պարտադրելու ուղությամբ: Մուլաները շահին խորհուրդ են տալիս հրաժարվել այդ գաղափարից և գործը զլուխ բերել բռնությամբ: Սակայն կրոնական վեճը այնուամենայնիվ տեղի է ունենում և մուլաների խայտառակ պարտությունից հետո շահն անցնում է բռնությունների իրականացման: Ստեփանոս պատմիչի վկայությամբ, իջ-

նում է թագավորական հրաման, հայերը պարտավոր են փողոց դուրս գալու ժամանակ իրենց վրա գցել հին կարպետ, գլխին դնել պատառոտված գլխարկ, որպեսզի տարբերվեն պարսիկներից: Անձրևոտ օրերին իրավունք չունեն մտնելու խանութ կամ գնալու շուկա, որպեսզի թաց շորերով դիպչելով պարսիկներին չաղծեն նրանց: Հրամայվեց նաև, որ հայերը պարտավոր են քարշ տալ մահապարտ սպանվածների դիակները «իբրև գիրծ անարգ յամօթ և ի նախատինս ինքեանց»: Հայերին կրկնակի նվաստացնելու միտումով նրանց վրա դրվեց «կուտի հարկ»՝ արքունական հավերին կերակրելու համար: Գործողության մեջ է մտնում նաև այսպես կոչված «իմամ Ջաֆարի» օրենքը, ըստ որի մահացած ազգականի ողջ ունեցվածքը հասնում էր իր ժառանգներից նրան, ով ընդունել է մահմեդականությունը: Դա մի գաթակղություն էր, որ շատերին մղեց հավատափոխության: Սուտ վկաների օգնությամբ իսլամացած հայերը իրենց հարազատներից կորզում էին դրամ, որոնք իբր թե պարտք էին վերցրել իրենցից: Հայերից դրամ կորզելու ամենատարածված ձևերից մեկն է դառնում զրպարտությունն այն մասին, որ այսինչ հայը հայիոյել է Սուլհամմեդի կրոնը: Պատիժների էին ենթարկվում նաև բոլոր այն հայերը, որոնց զրպարտում էին, թե որոշել է մեկնել այլ երկիր: Նման դեպքերում չէր բացառվում նաև զրպարտյալի մահապատիժը:

Արքունիքի ստորաքարշ ծառաները «որպես սովյալ գայլերի ոհմակներ» հալածում էին հայերին, նրանց ենթարկելով ծանր կտտանքների՝ շղթաներով զանակոծելով, կարմրացած երկաթով խարանդելով, հարդի ծխով շնչասպառ անելով, քնաթափությամբ տանջելով և այլն: Նրանք, ովքեր հրաժարվում էին դավանափոխ լինել, ցեխին ապակի խառնելով ստիպում էին բոքիկ ոտքերով տրորել: Շահի կրոնական մոլեռանդությունը նույնիսկ հասնում է այնտեղ, որ հրամայում է Ջուղայի հայոց գերեզմանատան քարերի ծայրերը ջարդել «որպես թե քլպատեցան և մնջեցեալքն հայոց ըստ հրամանի թագաւորին»: Շահը դիմում է

ման արգահատելի միջոցների, որովհետև իսլամական կրոնը արգելում է բռնությամբ հավատափոխ անել այլադավաններին:

Հավատափոխ ջուղայեցիներից շատերը մահվան սեմին զոջում էին իրենց արածը և մեծահոգի հայրենակիցները թույլ էին տալիս, որ նրանց թաղեն Նոր Ջուղայի հայոց գերեզմանատնից անջատ մի առանձին հանգստարանում, որը կոչվում էր «խարամբ»: Հետագայում նրանցից ծնվածները կրկին վերադարձան հայության գիրկը:

Մի խոսքով շահ Սուլթան Հուսեյնի օրոք սկսվում է Ջուղայի «բեկումը»: Հուսահատության մատնված և ապագայի նկատմամբ հավատը կորցրած բազմաթիվ ջուղայեցիներ, լքելով իրենց տունուտեղը, հայրերի ու պապերի գերեզմանները, դիմում են արտագաղթի, որը գնալով ընդունում է զանգվածային բնույթ: Ընդ որում գաղթելուց առաջ նրանք չէին կարող վաճառել իրենց ունեցվածքը, որովհետև դրանով իսկ իշխանությունների մոտ կմատնեին իրենց և կենթարկվեին պատիժների: Ուստի հայրենի քաղաքից փախուստը կատարվում էր գիշերով, գաղտագողի, անշշունջ ու հապճեպ տագնապով, առանց սիրելիներին հրաժեշտի համբույր տալու: Պատմիչը վկայում է, որ հեռացողներն ապրում էին մի զգացում, որն հատուկ է բանտից փախչողներին: Ունկոր ջուղայեցիները հայրենի տնից հեռանալու իրավունքը ձեռք էին բերում Սպահանի քաղաքապետին, ուստի կանապետին և այլ պաշտոնատար անձանց կաշառելու միջոցով, որոնք իբր նրանց թույլատրում էին ուխտագնացության մեկնել Երուսաղեմ, կամ մայրաքաղաքի գավառի Շիշկանա գյուղ՝ տեղի ավետարանը համբուրելու համար:

Շուտով ջուղայեցիներին սպասում էր նոր փորձություն. XVIII դարի 20-ական թվականներին ապստամբում են Սեֆյան պետությունից վասալական կախման մեջ գտնվող աֆղանները և 1722 թ. գրավելով Սպահանը, գահընկեց են անում շահ Սուլթան Հուսեյնին: Աֆղանները ամենաբարբարոսական ու զազանաբարո եղանակներով ավերածության ու կոլոպուտի են ենթար-

կում Նոր Զուղան, գլխատում նրա քալանթարին, գերության քշում հարյուրավոր երիտասարդների և իրենց հարեմները լցնում բազմաթիվ հայ աղջիկներ: Սպահանում և նրա շրջակա մահալներում սկսվում է սարսափելի թանկություն և սով: Այդ առթիվ ձեռագրի հիշատակարանում ասվում է, որ «մարդիքն մին գմինու կերան, ոխչ սովամահ ելան»:

Վայրենաբարո աֆղանների կատաղի վրեժխնդրության ու հալածանքների զոհ դարձած պարսիկ ժողովուրդը փնտրում էր իր այդ օրհասական վիճակի մեղավորներ: Եվ ահա ինչ-որ մեկի հուշումով մեղավորի դերում հայտնվում են հայերը: «Դուք բերիք զգօրսն աղուանից ի վերայ թագաւորին պարսից», - նետում է նրանց երեսին ամբոխը: Ծայր են ամնում հայերի կոտորածներ և նրանց ունեցվածքի կողոպուտ: Կրակի և սրի միջև ընկած հայությունը մատնվում է ծայր հուսահատության:

1736 թ. Նադիր շահի տիրապետության հասատտումից հետո Իրանի մոր տիրակալը ևս որոշում է «քամել» Նոր Զուղան, նրա բնակչությանը պարտավորեցնելով մուծել ուժից վեր հարկեր: Նրա գիշատիչ ու անկուշտ ծառաները ևս իրենց բաժինն էին ուզում: Եվ ահա իշխանությունն ու ամբոխը ձեռք-ձեռքի տված, անագորույն դաժանությամբ, «իբրև գայլք սովեալք» սկսում են «քամել» Զուղան: Այդ բռնությունների ու հարստահարությունների հետևանքով Նոր Զուղայի բնակչության մույնիսկ բարեկեցիկ կյանքով ապրող մասը հասնում է ծայրահեղ աղքատության ու թշվառության, շատերը անտանելի իրականությունից փախուստ են տալիս դեպի Լորեսթանի լեռները:

Ավանդությունը պատմում է, որ երբ Նադիրի հարկահանները մտնում են Զուղա հերթական անգամ կողոպտելու, ժողովուրդը նրանց դիմավորում է երգով ու պարով: Լսելով այդ մասին, Նադիրը հասկանում է, որ մինչև վերջին թելը ջուղայեցիները կողոպտված են և երգում ու պարում են, որովհետև այլևս ոչինչ չունեն կորցնելու:

1747 թ. Նաղիր շահի սպանությունից հետո, գիտակցելով, որ Ջուղան քայքայման ու անկման վիճակից դուրս բերելու միակ ճանապարհը ազգային համերաշխությունն է և փոխօգնությունը, 1749 թ. Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդ Պողոս եպիսկոպոսը մի շրջաբերական նամակով դիմում է աշխարհի տարբեր ծագերում ցրված ջուղայեցի վաճառականներին, խնդրելով իրենց ծննդավայրը ողբալի վիճակից դուրս բերելու համար յուրաքանչյուրն իր հնարավորության սահմաններում վճարի մի որոշ գումար, որպես «ազգային տուրք»: «ՅԱստուծոյ ձեզ պարգևեալ յընչիցն Քրիստոսի մասն և բաժին հանէք վասն եղբարց», - թախանծում էր առաջնորդը: Պարզ երևում է, որ իրենց պարտքի գիտակցությամբ համակված ջուղայեցի խոջաները հուսախաբ չեն արել հայրենասեր հոգևորականին:

Նաղիր շահի տիրապետության այդ հուսաբեկ ժամանակաշրջանում արտագաղթը Ջուղայից ընդունում է ավելի մեծ չափեր:

Իսկ շահի սպանությունից հետո Իրանում կրկին ծայր են առնում արյունոտ միջավատական երկպառակություններ, որոնց ընթացքում ողջ իրանահայությունը, այդ թվում նաև ջուղայեցիները, մատնվել էին նոր տառապանքների ու անորոշության, դառնալով պատեհապաշտ ու ժամանակավոր ինքնակալների ազահության ու ընչաքաղցության զոհը: Ստեփաննոս Երեց պատմիչը հաղորդում է, որ այդ աղետալի ժամանակաշրջանում առանձնապես ավերվեցին ու տուժեցին Ջուղան և Փերիայի ու Բուրվարի գավառները, «անպատսպար քրիստոնյաներին» «իբրև հողմախառն հուր ընդ եղեգն ընթացել, այնպես լլկեին՝ գանեին՝ խարակեին՝ հարկանեին՝ նեղեին՝ չարչարեին...»: Այդ ժամանակների ահարկու բռնակալներից մեկը՝ Ալիմարդան խանը, իր դաշնակից Քերիմ խան զենդին է նվիրում Ջուղան «իբրև պարզև թանկագին ի տրիտուր իւրոյ երախտեացն»: Ստեփաննոս Երեցը պատմում է, որ Քերիմ խանը սկզբում մտադիր է եղել ավարի մատնել Ջուղան: Սակայն իբր գիշերը երազ տեսնելով

սոսկացել է իր այդ մտադրությունից և հաջորդ օրը նրա սրտում ծագել է սեր և գութ հանդեպ ջուղայեցիները և այցելելով նրանց, Ջուղայում նշանակել է պահապաններ, պատվիրելով քաղաքը խնամքով պահպանել: Ամենայն հավանականությամբ ոչ թե երազն էր բեկում մտցրել գիշատիչ բնազդներով առաջնորդվող լեռնական առաջնորդի վերաբերմունքի մեջ հանդեպ Ջուղան, այլ գուցե ինչ-որ մեկի հուշումով հասկացել էր, որ Նադիր շահի ժամանակ կողոպտված այդ քաղաքը առանձնապես միանվագ մեծ հասությթ չի կարող բերել իր գանձարանին, մինչդեռ եթե հնարավորություն տրվի խոջաներին արդյունավետ կերպով շարունակելու առևտուրը, իր սպասելիք օգուտները կարող են ավելի մեծ լինել:

Շուտով Ջուղայի շուրջը նախկին դաշնակիցների միջև ծագում է սուր վեճ: Ալիմարդան խանը ինքն է ցանկանում ունենալ եկամտի այդ մշտական աղբյուրը: Վեճը վեր է ածվում պատերազմի: Ալիմարդան խանը ավարի է մատնում Ջուղան: Ի վերջո, Աբիբուրան կոչված դաշտում նախկին դաշնակիցների միջև տեղի է ունենում արյունոտ ճակատամարտ, որի ընթացքում Ալիմարդան խանը պարտվում և փախուստի է դիմում:

Սակայն այդ բոլորից հետո ևս անսանձ տարրերը շարունակում էին անլուր հալածանքների ու կողոպուտի ենթարկել ջուղայեցիներին ու շրջակա գավառների հայերին: Փրկություն գտնելու հույսով Նոր Ջուղայի Ամենափրկչյան վանքի առաջնորդ Ջաքարիա եպիսկոպոսը Ջուղայի քալանթարի հետ համատեղ աղերսագիր են ներկայացնում Քերիմ խանին, որպեսզի վերջինս հրաման տա Փերիայի հայերին տեղափոխվելու Ջուղա, որպեսզի կարողանան գեթ պահպանել իրենց ֆիզիկական գոյությունը: Հրամանը չի ուշանում, սակայն Ջուղա տեղափոխված Փերիայի հայերը, որոնք գյուղական կյանքին ու հողագործությանը հարմարված մարդիկ էին, չեն ցանկանում բնակվել քաղաքատիպ ավանում և վերադառնում են իրենց բնակավայրը, առաջ բերելով Քերիմ խանի սոսկալի գայրույթը:

Քերիմ խանի մահվանից հետո Իրանում անսանձ տարրերը կրկին գլուխ բարձրացրին: Ջուղան վերստին դարձավ կողոպուտի ու ավերի առարկա: Մանր բռնավորները ավելի դաժան էին և ավելի ազախ: Իրենց կարճատև տիրապետությունից առավելագույնը քանելու միտումով նրանք ոչ միայն անխնա ավարի էին մատնում այն վայրերը, որտեղից դեռ ինչ որ բան կարելի էր վերցնել, այլև անձնատուր էին լինում սանձարձակ գինարբուքների: Նրանք ջուղայեցիների վրա դրեցին մի ստորացուցիչ հարկատեսակ, որն աննախադեպ էր Իրանի պատմության մեջ: Միաժամանակ վերականգնեցին քրիստոնյաներից աղջիկ պահանջելու հին ավանդույթը, որն ավելի պժգալի էր, քան ամեն մի հարստահարություն: Գեղեցիկ աղջիկներ հայտնաբերելու պատրվակի տակ ներքինիները մտնում էին տնե-տուն: Սա ևս նրանց հարստացման մի անսպառ աղբյուր էր հանդիսանում: Հաճախ աղջիկներին չէր փրկում նույնիսկ այն, որ ծնողները վաղ մանկության տարիներին հաշմուն ու այլանդակում էին իրենց սիրասուն զավակներին: Պարզապես նրանց ազատելու կաշառքի չափը ավելի քիչ էր լինում:

Նշված ժամանակաշրջանում Իրանի տնտեսությունը հայտնվել էր ճգնաժամային վիճակում: Գյուղատնտեսության և արհեստագործական արտադրանքի կրճատումը հանգեցրել էր Իրանի ապրանքափոխանակության ծավալների կտրուկ նվազման: Երկրի ընդհանուր տնտեսական անկման և արտահանության կրճատման պայմաններում խիստ սահմանափակվեց նաև Նոր Զուլայի վաճառականության առևտուրն ու եկամուտները: Հաճախ խաները և մեծ ու փոքր աստիճանավորները իրենք էին կազմակերպում գինված ավազակախմբեր վաճառականների առևտրական քարավանները կողոպտելու համար: Առևտրի պայմանների վատթարացման, անձի և գույքի ապահովության բացակայության, տնտեսական ճնշման և քաղաքական անկայունության հետևանքով Նոր Զուլայի խոջայությունը սկսեց ելք որոնել իր սեփական գոյությունը փրկելու համար: Նա սկսեց

գամ իրանալեզու զենդերի և թուրքալեզու ղաջարական ցեղի միջև, որի ընթացքում իրանահայությունը կրկին մատնվելով անորոշության ու տագնապի, կրկին իր ձեռքը վերցրեց գաղթականի ցուպը: Այդ արյունախսանձ կռիվները, որոնք ուղեկցվում էին ահասարսուռ դաժանություններով, ավարտվեցին ղաջարների հաղթանակով, Իրանում հիմք դնելով կառավարող մի նոր թյուրքական դինաստիայի՝ ղաջարների կամ ղաջարական դինաստիայի:

1815-1817 թթ. և 1804-1834 թթ. Իրանում մոլեգնող սովը նոր ավերներ պատճառեց Ջուղային: Շատերը իրենց կյանքը փրկելու համար տեղափոխվեցին Յնդկաստան: 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագիրը կնքվելուց հետո ջուղայեցիների մի մասը մեկնեց Ռուսաստանին անցած Արևելյան Հայաստան:

Հարկ է նշել, որ Ֆաթի Ալի շահ Ղաջարի (1795-1834) տիրապետության շրջանում Ջուղան գտավ հարաբերական հանգիստ: Հայերին համարելով պետության համար օգտավետ տարր, շահն աշխատում էր Իրանում նրանց բնակության համար ստեղծել տանելի պայմաններ: Նա սկսեց վարչական խստություններ բանեցնել պետության ինքնագլուխ և անսանձ տարրերի դեմ, հպատակ հայերի իրավունքներն ու պատիվը պաշտպանելու համար: 1825 թ. նա անձամբ այցելեց Սպահան, տեղի անգուսպ տարրերին պատժելու համար, որոնք հալածանքների էին ենթարկում Նոր Ջուղայի հայերին: Մունետիկների միջոցով Սպահանում տարածվում է շահի հրամանը. «Եթե այսուհետև որևէ մեկը համարձակվի նեղել ու հալածել իմ հպատակ հայերին, կենթարկվի պատիժների»: 1832 թ. Ֆաթի Ալի շահը հրապարակեց մի հրամանագիր, որով պետական գանձարանից Նոր Ջուղայի Ամենափրկչյան վանքին հատկացվում էր տարեկան 262 թուման պարգև: Այդ նույն հրամանագրով վանքապատկան բոլոր կալվածքներն ազատվում էին հարկումից: Թվում էր, թե Ջուղայի սակավամնաց բնակիչները ստացել են ազատ շունչ քաշելու հնարավորություն: Սակայն Սպահանից շահի հեռանալուց

հետո ամեն ինչ դարձավ նախկինի պես: Նոր Ջուղայի բնակչության վիճակը այդ շրջանում Հ. Տեր-Հովհանյանցը բնութագրում է հետևյալ լակոնիկ արտահայտությամբ. «մեռած բայց անթաղ»:

1840 թ. Սպահանի նահանգի նահանգապետ է նշանակվում մահմեդականությունն ընդունած հայազգի Մանուչեիր խանը: Վերջինս երկաթյա կամքով ու վճռականությամբ կարողանում էր ընդարձակ և մարդաշատ նահանգը պահել խաղաղության մեջ, վճռական պայքար մղելով կենտրոնախույս հակումներ ունեցող խաների և տեղական մեծ ու փոքր բռնավորների դեմ: Սակայն 1847 թ. Մանուչեիր խանի մահվանից հետո Նոր Ջուղան, կենտրոնական իշխանության թուլացման պայմաններում, կրկին դառնում էր ապստամբ խաների հարստահարությունների և անօրինությունների առարկա: Տեղական իշխանությունները, որպես կանոն, մատների արանքով էին նայում քրիստոնյաների նկատմամբ բռնավորների գործադրած «չարածիժություններին»:

XIX դարի կեսերին Նոր Ջուղան կատարելապես անշքացել էր: Նա ուներ ընդամենը 371 տուն, կամ 1191 շունչ:

Նասր-էդ-Դին (1848-1896) և Մոզաֆֆար-էդ-Դին (1896-1907) շահերի կառավարման շրջանում իրանահայության վիճակի մեջ դրական առումով կտրուկ փոփոխություններ տեղի ունեցան: Այդ գործիչներն աշխատում էին մղում տալ Իրանի հայության գործարար և հոգևոր եռանդին: Երկիրը տնտեսական լճացման վիճակից դուրս բերելու, արհեստներն ու առևտուրը խթանելու նպատակով շահական կառավարությունը հրապարակեց մի շարք հրամանագրեր, որոնցով վերջ էր տրվում հայերի նկատմամբ եղած մի շարք սահմանափակումներին, արգելվում էր նրանց բռնի հավատափոխությունը, կանոնավորվում էր հայ քաղաքային և գյուղական բնակչությունից գանձվող հարկերի գործը, օրինականացվում էին հայ եկեղեցիների կալվածքները և այլն: Հայերին նորից վստահվեցին արքունի և պետական

բարձր պաշտոններ: Մի խոսքով օրենսդրական կարգով հայերը վերցվեցին պետության հովանավորության տակ: 1845 թ. Նասր-էդ-Դին շահը հրապարակեց մի հրովարտակ, որտեղ ասվում էր: որ «Հայերը մեր լավ հպատակներն են, տերության հավատարիմ քաղաքացիները»: Այդ շրջանում մշակութային կյանքը ևս Նոր Ջուղայում կենդանության մշաններ դրսևորեց: Գործում էին երեք դպրոցներ:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ հակառակ նրան, որ առհասարակ Իրանում բարձր հոգևորականությունը բուռն պայքարի մեջ էր արքունիքի դեմ, որը ջանքեր էր գործադրում թուլացնելու հոգևորականության տիրապետող ազդեցությունը, վերջինը հայության հանդեպ ցույց տված իր վերաբերմունքով կատարելապես համերաշխ էր ընթանում պալատի հետ: Այսինքն՝ նա էլ հովանավորում ու պաշտպանում էր հայությանը, մինչդեռ պալատի դեմ վարած իր պայքարի մեջ նա կարող էր շահերի ու կառավարության այդ քաղաքականությանը կրոնական գունավորում տալով՝ հատուկ մի զենք դարձնել իր համար:

Իրանական կառավարության և չիիթական բարձր հոգևորականության կողմից հայության նկատմամբ որդեգրած բարյացակամ դիրքորոշումը թուլացնում էր ամբոխային վատ վերաբերմունքը, չեզոքացնում հակահայ շարժումներն ու հայության դեմ նյութված դավադրությունները, մեղմացնում մահմեդականի և քրիստոնյայի միջև այդ ժամանակներում առկա խուլ ատելությունը և ստեղծում համեմատաբար դրացիական խաղաղ մթնոլորտ:

Նոր Ջուղայի թեմի առաջնորդ Թադևոս վարդապետ Բեկնազարյանը (1813-1863) դիմել է Նասր-էդ-Դին շահին, խնդրելով բարելավել իրանահայության և մասնավորապես Նոր Ջուղայի հայերի դրությունը: Շահը ընդառաջ է գնացել այդ խնդրանքին և հայերին ազատել զորակոչից, նվազեցրել է Նոր Ջուղայի և Փերիայի հայությունից զանձվող հարկերի չափերը և հատկացրել ևս մի շարք արտոնություններ ու իրավունքներ: Ընդունվել է,

օրինակ, հատուկ որոշում, ըստ որի այսուհետև հայերից հարկը պետք էր գանձել այն չափով, ինչ չափով որ գանձվում էր տեղացի մահմեդական-պարսիկներից: Վերջապես Թադևոս վարդապետի միջամտությամբ, արքունիքը պատժիչ զորքեր է ուղարկել բախթիարի ցեղի ավագակների դեմ, որոնք շարունակաբար հարձակվել են Սպահանի շրջանի հայկական գյուղերի ու Նոր Զուղայի վրա և թալանել ու կողոպտել են հայ բնակչությանը:

Նասր-էդ-Դին և Սոգաֆֆար-էդ-Դին շահերի կողմից իրանահայությանը հատկացված արտոնությունների և իրավունքների շնորհիվ, հայությունը կատարելապես ազատ էր իր եկեղեցու, կրոնական ու դավանական խնդիրներում: Ամուսնական, ամուսնալուծական, ժառանգական ու կրոնական խնդիրների լուծման իրավասությունը պատկանում էր Հայոց Առաջնորդարանին կամ կրոնական խորհրդին:

XVII դարում պատերազմների, գերեվարությունների, տարագրությունների և ամեն տեսակի բռնությունների հետևանքով հայ բնակչությունը մաշվում, կամ դուրս էր մղվում իր հայրենիքից: Բնական է, որ այդ բոլորը ժողովրդի մոտ չէր կարող առաջ չբերել ազատագրական բաղձանքներ: Սակայն Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական մասնատվածության պայմաններում իրական հնարավորություններ գոյություն չունեին նրա վրա ծանրացած բռնատիրական լուծը թոթափելու համար: Թե՛ Արևմտյան և թե՛ Արևելյան Հայաստանում չկային քիչ թե՛ շատ ուժեղ իշխանություններ, որոնք ի վիճակի լինեին համախմբելու ժողովրդին ու դառնալու ազգային անկախության հենարաններ: Եկեղեցին նույնպես ի վիճակի չէր ազգային հավաքականության անունից հակադրվելու օտար նվաճողներին, մասնավորապես որ XVII դարում խաթարվել էր հայ ազգային-եկեղեցական կազմակերպության միասնությունը:

Նման պայմաններում միակ ուժը, որն ի վիճակի էր իր վրա վերցնել նման պատմական առաքելություն, դա բուրժուականացող հայ առևտրական դասն էր, որը պատմական աննպաստ պայմանների պատճառով ստիպված էր գործել հայրենիքից դուրս և որի շահերը տուժել էին Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների հետևանքով: Հենց նա էլ առաջինը սկսեց դժգոհություն դրսևորել իր գործունեության ազատությունը կաշկանդող օտար լծի նկատմամբ: Որքան նա հարստանում էր ու ձեռք բերում նյութական ուժ, այնքան ավելի ցայտում էին դրսևորվում նրա այդ տրամադրությունները: Հայ խոջայությունն աստիճանաբար սկսում էր հետաքրքրություն դրսևորել սեփական ժողովրդի քաղաքական կյանքի նկատմամբ, հատկապես մտահոգվելով նրա իրավագուրկ վիճակով:

XVII դարում ավելի հետևողականորեն էր արժարծվում Արևմուտքի քրիստոնյա պետությունների օգնությամբ Հայաստանն ազատագրելու գաղափարը: Հայ առևտրական-խոջայական դասը ոչ միայն եռանդուն կերպով ներգրավվում է այդ շարժման մեջ, այլև անմիջական մասնակցություն ցուցաբերում այդ ուղղությամբ ձեռնարկվող բանավարություններին:

Պատմական գրականության մեջ արտահայտված այն տեսակետը, որ հայ առևտրական կապիտալի առաջամարտիկը հանդիսացող Նոր Զուղայի խոջայությունը հայ ժողովրդի քաղաքական շահագրգռություններից հեռու կանգնած, ապաքաղաքական հակումներ ունեցող մի զանգված էր, որն ավելի շուտ բռնում էր տիրողների նկատմամբ խոնարհի համակերպության ճանապարհը, քան ճակատ էր տալիս իր ժողովրդի ազատագրման համար, չի բռնում պատմական քննություն: Նոր Զուղայի խոջայության ազգային-քաղաքական անգործունեությունն ու կրավորականությունը ցույց տալու նպատակով սովորաբար վկայակոչվել է XVII դարի հայագետ Յոհ. Սկրոդերի «Արամեան լեզուին գանձ» աշխատության մեջ ոմն Ֆրանչեսկոյի և Նոր Զուղայից առևտրական գործերով Ամստերդամ ժամանած խոջա Սաֆարի երկխոսությունը, որտեղ եվրոպացին շոշափում է նաև հայ ժողովրդի քաղաքական դրության հարցը: Խոջա Սաֆարը ասում է. «Ուղորդ այ, մեր ազգն էսօր էլ դինջ այ քանց մեր թագաւորաց վախտին. զարա կռիւ չի գնալ, ու ամէն ազգի հետ ազատ ելումուտ ունի»: Լեռն խոջայի արտահայտած այդ միտքը մեկնաբանում է հետևյալ կերպ. «Հային հարկավոր էլ չէ սեփական թագավոր. եթե ունենա այդպիսի բան, պիտի պատերազմի գնա, մինչդեռ այժմ նա կռվի չի գնում և ազատ առևտուր է անում բոլոր ազգերի հետ»:

Անկասկած, XVII դարում հայ առևտրական դասի և նույնիսկ հոգևորականության շրջանում նման մտայնությունը բավականին մեծ տարածում է ունեցել: Նույնիսկ XVIII դարում հայ հոգևորականներից մեկը՝ Գևորգ Մխլեյիմյանը, ճիշտ է այլ

դրդապառճառներով, սակայն կրկնելով խոջա Սաֆարին, գրում էր. «Արևելյան քրիստոնեայք թեպետ առանց թագաւորութեան, սակայն առաւել երջանկութիւն և անդորրութիւն ունին, քան զնոսա, որք ընդ թագաւորութեամբ են»:

Նախ խոջա Սաֆարի երկխոսությունից երևում է, որ շրջահայաց ու զգույշ խոջան խուսափել է քաղաքական հարցեր շոշափող նյութից, Սեֆյան իշխանությունների նկատմամբ իր լոյալությունը կասկածի տակ չդնելու համար, և ապա նրա հայտնած տեսակետը կարող էր լինել մասնավոր կարծիք և ոչ ընդհանրական ողջ խոջայական դասի նկատմամբ: Ի վերջո չպետք է մոռանալ, որ առհասարակ գաղութաբնակ հայ վաճառականությունը և մեծատուները, թեև օգտվում էին հյուրընկալ երկրի իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքից և նրանց շնորհված էին իրավունքներ և արտոնություններ, սակայն միևնույն ժամանակ իրենք էլ էին ենթակա ազգային ու կրոնական ճնշման: Աղբյուրները վկայում են, որ Սեֆյան Իրանում հազվագյուտ չեն եղել նաև կրոնական բռնությունները մեծահարուստ խոջաների նկատմամբ: Բացի այդ, XVII դարի երկրորդ կեսից սկսած շահական կառավարության քաղաքականությունն էր ոչ թե պաշտպանել խոջայական առևտուրը, այլ հարստահարել ու կողոպտել նրան: Եվրոպական ուղեգիրները վկայում են, որ նորջուղայեցի խոջաների հարստության աղբյուրներն սկսում են ցամաքել և հազվագյուտ են դառնում մեկ միլիոն և ավելի կարողություն ունեցող ընտանիքները:

Մի խոսքով, ասիական բիրտ տիրապետությունը փոխեց հայ առևտրական դասի քաղաքական տրամադրությունները: Նա սկսում է դրսևորել քաղաքական անբավականություն և որոնել ազգային ազատագրության պայքարի ուղիներ: Նրա այդ գաղափարները պարարտ հող են գտնում ոչ միայն իրանահայ զանգվածների շրջանում, այլև Արևելյան Հայաստանում, որտեղ Սեֆյան իշխանությունների ճնշման ուժեղացման հետևանքով ազատագրական շարժման ալիք էր բարձրանում: Փաստեր կան

նաև այն մասին, որ իրանահայ խոջայության քաղաքական տրամադրությունները համահնչյուն էին արևմտահայերի շրջանում խմորվող տրամադրություններին: Հրաժարվելով սեֆյանների քաղաքական շահախնդրություններին աջակցելու իրենց նախկին դիրքերից, իրանական պետությունից դիմադարձ, ջուղահայ խոջայությունը հետևողականորեն որոնում էր քաղաքական ազատության ուղիներ:

Ամփոփելի է, որ արևելահայության շրջանում քաղաքականապես ամենահասուն և ամենագործուն դասը XVII դարում հայ խոջայական-առևտրական դասն էր: Ի դեպ, նա սկսել էր առաջինը գիտակցել, որ հայ ժողովրդի թշվառ դրությունը հետևանք է սեփական պետականության բացակայության: Դեպի Ռուսաստան հայության քաղաքական կողմնորոշման գործում ևս, ինչպես հայտնի է, կարևոր դեր ուներ գաղութահայ առևտրական բուրժուազիան: Հայ ազատագրական պայքարի շավիղներում ակնառու դեր խաղացած Իսրայել Օրիի գործունեությունը ևս բազմաթիվ թելերով կապված է Նոր Հուլայի խոջայության հետ:

Բնավ պատահական չէ, որ XVIII դարում Իրանում ստեղծված քաղաքական ու տնտեսական անապահով պայմանների պատճառով Նոր Հուլայից Հնդկաստան տեղափոխված խոջաները ևս բոլորանվեր լծվեցին Հայաստանի ազատագրության գործին: Ստահոգված լինելով սեփական ժողովրդի վերածնության խնդրով, նրանք ձեռնամուխ եղան քաղաքական եռանդուն գործունեության, որն իր մակարդակով հայ առևտրական բուրժուազիայի քաղաքական գործունեության ավելի հասուն շրջան էր: Նրանց գործունեությունը հատկապես մեծ թափ ու ծավալ է ստանում այն ժամանակ, երբ Հնդկաստանում XVIII դարում անգլիացիներն սկսում են հետևողականորեն դուրս մղել իրենց մրցակից հայ առևտրական բուրժուազիային: Ելք փնտրելով այդ անբաղձալի վիճակից, Շահամիր Շահամիրյանը և Մադրասի հայրենասիրական խմբակի մյուս ներկայացուցիչները, որոնք ծագումով բոլորն էլ նորջուղայեցիներ էին, առաջ են քա-

շում Հայաստանի անկախության վերականգնման իրենց հայտնի ծրագիրը:

Չափազանց մեծ էր Նոր Ջուղայի դերը և կշիռը համազգային գործերում, կամ ավելի ճիշտ XVII դարի սկզբից այդ գաղթօջախը իր ձեռքն է վերցնում հայ ազգային կյանքի ղեկավարությունը: Համահայկական նշանակություն ունեցող բազմաթիվ հարցեր լուծվում էին ջուղայեցիների գիտությամբ և նրանց միջոցով: Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ XVII-XVIII դարերի ընթացքում Նոր Ջուղան էր ուղղություն տալիս Հայաստանի հասարակական-քաղաքական, գաղափարական և գիտամշակութային գործունեությանը: Առաքել Դավրիժեցին գրում է, որ ջուղայեցի խոջա Սաֆարն «էր աւագ ոչ միայն ջուղայեցւոց, այլ և ամենայն ազգին հայոց՝ որք կային ի ներքոյ թագաւորութեանն պարսից»: «Ջուղան մի մեծ հեղինակություն դարձավ և առանց նրա համաձայնության չէր կարող վճռվել ոչ մի նշանավոր ազգային գործ: Էջմիածինը ենթարկված էր նրան, կաթողիկոսի ընտրության գործում առաջին ծայնը պատկանում էր Ջուղային», - գրում է Լեոն: XVII-XVIII դարերում հայոց կաթողիկոսներից Մովսես Տաթևացին, Փիլիպոս Աղբակեցին, Հակոբ Ջուղայեցին, Նահապետ Եղեսացին, Ստեփանոս Ջուղայեցին, Աղեքսանդր Ջուղայեցին և Աստուածատուր Համադանցին բազմել էին կաթողիկոսական գահին ջուղայեցի խոջաների աջակցությամբ: Նրանք էին սեֆյան շահերից ձեռք բերել «մանսար» կամ համաձայնություն իրենց բարձր պաշտոնը ստանձնելու համար: Հայտնի է, օրինակ, որ 1680 թ. Հակոբ Ջուղայեցու մահվանից հետո Էջմիածնի հոգևորականները կաթողիկոս էին ձեռնադրել Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Եղիազար Այնթափցուն, որը մինչ այդ ինքնագլուխ իրեն հռչակել էր հակաթոռ կաթողիկոս: Սակայն քաջ գիտակցելով, որ կաթողիկոսի ընտրության հարցում վերջին խոսքը պատկանում է ջուղայեցիներին, Այնթափցին չէր մեկնում իր պաշտոնավայրը ասելով, թե «ոչ եկից ի սուրբ Աթոռն մինչև ոչ գայցէ մանսար Իսպահանու»:

Ջուղայեցի խոջա Նազարի ջանքերի շնորհիվ, 1629 թ. շահ Սեֆին հրապարակեց հրովարտակ էջմիածինը տարեկան 100 թուման «փիշքաշի» պարտավորությունից (մուղադա) ազատվելու մասին, որի մուծումը 1617 թ. պարտադրվել էր Սելքիսեթ կաթողիկոսին՝ շահ Աբբաս Ա-ի կողմից:

Ջուղայի ազդեցիկ խոջաների միջամտությամբ իր լուծումն է գտնում նաև հայ Առաքելական եկեղեցու սրբություններից մեկի՝ Ս. Զեփսիմեի կաթուղիկ միսիոներների կողմից առևանգված մասունքները հայերին վերադարձնելու հարցը: XVII դարի կեսերին Հայաստանում երկար տարիներ քարոզչական գործունեություն ծավալած կաթուղիկ միսիոներ Փիրոմալին գրում էր, որ «ջուղայեցիները ի վիճակի են ըստ իրենց ցանկության պաշտոնագրկել որևէ վարդապետի, եպիսկոպոսի և նույնիսկ կաթողիկոսի»:

Նոր Ջուղայի հայությունը մշտապես աշխատել է նյութական և բարոյական օգնություն ցույց տալ և զորավիգ կանգնել էջմիածինն ու հայ Առաքելական եկեղեցուն, գիտակցելով նրա համահայկական ընդգրկումն ու միավորիչ դերը: Բացի այդ, ինչպես հայտնի է, XVII դարի երկրորդ տասնամյակից սկսած էջմիածինը վերածվում էր ազգային-ազատագրական գաղափարների կենտրոնի: Հենց դա նկատի ունենալով, հայ առևտրական-խոջայական դասը նեցուկ հանդիսացավ նրա այդ ձգտումներին, միաժամանակ կանգնելով հայկական առաքելական եկեղեցու ինքնուրույնության, նրա դավանանքի ու հնամենի ավանդույթների պաշտպանության դիրքերում:

Կարևոր է նաև շեշտել, որ եթե XVII դարում հայ եկեղեցականներն առաջվա պես հայ ժողովրդի ազատագրումը շարունակում էին ակնկալել Հռոմից, ապա Նոր Ջուղայի խոջայությունը մերժում էր «ֆրանկների» միջոցով ազատագրվելու խաբուսիկ ցնորքը: Այդ մասին կարելի է բազմաթիվ փաստեր գտնել երկու հատորանոց սովորածավալ Կարմեյանների (քարմելիթներ) տարեգրությունում: Կան այդ հանգամանքը փաստող բազմաթիվ այլ տվյալներ ևս: Այսպես, երբ 1613 թ. Սելքիսեթ կաթո-

դիկոսը, առանց Նոր Ջուղայի խոջաների համաձայնության, պաշտոնական մամակ է ուղարկում Հռոմ, որտեղ պատրաստականություն էր հայտնում ընդունելու Հռոմի պապի գերագահությունը, խոջաներն անմիջապես համոզվում են շահին ձերբակալել կաթողիկոսին, որպեսզի չեղյալ հայտարարվի նրա որոշումը:

XVII դարում Նոր Ջուղան հանդիսանում էր կաթոլիկ միսիոներների հատուկ հետաքրքրության և սևեռումն ուշադրության առարկան: Վատիկանն այդ հայաքաղաքի բնակչության կաթոլիկացումը դիտում էր որպես Իրանում հետագա հաջողությունների կարևորագույն կռվան: Միսիոներների համար կարևոր հեմարան էր նաև Նոր Ջուղայի գաղթօջախի կաթոլիկ հայերի բավական խոշոր համայնքը: Նրանց մեջ կային մեծահարուստ դրամատերեր, որոնք ֆինանսական խոշոր օգնություն էին ցույց տալիս միսիոներներին և հովանավորում էին նրանց: Ունիթոր հայերի մեջ հատկապես աչքի էր ընկնում Շահրիմանյանների ընտանիքը, որը Նոր Ջուղայի կաթոլիկ համայնքի փաստացի ղեկավարն էր: Եվրոպական տարբեր պետությունների շահերն արտահայտող Կապուչինյան, Ֆրանցիսկանյան, Կարմեյան, Դոմինիկյան, Օգոստինյան, ճիզվիթական և այլ միաբանություններին պատկանող միսիոներները, քաջ գիտակցելով Նոր Ջուղայի կշիռը համահայկական գործերում, իրենց ուշադրությունը բևեռել էին այդ գաղթօջախի բնակչությանը, հատկապես առևտրական-խոջայական դասին, «դարձի բերելու», կամ կաթոլիկ դավանանքը պարտադրելու խնդրին: Նրանց քարոզչությունը առավել վտանգավոր էր դառնում այն պատճառով, որ միսիոներները իրենց այդ գործունեությանը տալիս էին քաղաքական երանգ, զարգացնելով այն տեսակետը, որ իբր հայ ժողովուրդը կորցրել է իր քաղաքական ազատությունը հռոմեական եկեղեցու «սուրբ գրքից» հեռանալու պատճառով և որ կորցրածը վերագտնելու համար նա պետք է կրկին վերադառնա «ճշմարիտ հավատը» ներկայացնող հռոմեական եկեղեցու գիրկը:

Ուստի բնավ պատահական չէ, որ XVII-XVIII դարերի հայ իրականության մեջ հակակաթոլիկական կամ հակամիաբարարական պայքարի գաղափարական կենտրոնը հանդիսանում էր հենց Նոր Զուղան: Այստեղ այդ պայքարի հիմնական կազմակերպիչը հայ հոգևորականությունն էր և նրան գաղտնի ու բացահայտ աջակցություն ցույց տվող խոջայական դասը: Իրենց այդ պայքարով նրանք պաշտպանում էին հայոց եկեղեցու ու դավանանքի, հետևաբար և հայ ժողովրդի ինքնություն գոյության իրավունքը: Ֆրանսիացի միսիոներ Ռաֆայել դյու Սանը վկայում է, որ Նոր Զուղայի հայ հոգևորականության դիրքորոշումը կաթոլիկ միսիոներների նկատմամբ այն աստիճանի թշնամական էր, որ նա քարոզում էր իր հոտին «ավելի լավ է դարձեք մահմեդականներ, քան կաթոլիկներ»: Նոր Զուղայի առաջնորդ Դավիթ Զուղայեցի արքեպիսկոպոսը (1652-1683) 1679 թ. մայիսի 10-ին հրապարակում է մի կոնդակ, որտեղ, դիմելով խոջաներին, պահանջում է որևէ հարաբերության մեջ չմտնել «ֆրանկների» հետ: «Ով ոք մոցա հետ այլ խօսի, կամ առևտուր առնէ, կամ քսոն տայ, կամ օղէն թողու, կամ ինքն մոցա օղէն գնայ, նզովեալ եղիցի և կապեալ», - սպառնում է նա: Հայ հոգևորականությունը արգելում էր պատանիներին սովորել Նոր Զուղայի կաթոլիկների դպրոցում, նզովքի ենթարկելու սպառնալիքով խոչընդոտում էր հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդների և կաթոլիկների միջև ամուսնությունը և մույնիսկ չէր խորշում կառավարության մոտ ամբաստանելու միսիոներներին, որ նրանց իսկական նպատակն է «լրտեսել զել և մուսոս Պարսկաստանի և գրել զամենայն անցս երկրին առ թագաւորութիւնս Եւրոպիոյ»:

1688 թ. հիսուսյան կրոնավորները կամ ճիզվիթները Նոր Զուղայի լուսավորչական հայերի դեմ ծավալեցին բուռն պայքար, կամ «փոթորիկ մեծ», ցանկանալով դավանափոխ անել նրանց և շրջել ի պապականություն: Նոր Զուղայի թեմակալ առաջնորդ Ստեփաննոս Զուղայեցի եպիսկոպոսը (1683-1696) կարողացավ շահ Սուլեյմանին համոզել, որ միսիոներների գործունեությունը

մի վտանգ է, որն ուղղված է ոչ այնքան հայերի, որքան Իրանի պետական շահերի դեմ: Որ միսիոներներն Իրանում տարածում են ապստամբության ու հեղափոխության մտքեր և այլն: Ընդհառաջելով Ստեփաննոս եպիսկոպոսի և խոջայական վերնախավի խնդրանքներին, շահ Սուլեյմանը 1689 թ. ընկճեց «զջզուիթականացն զօրութիւն» և միաժամանակ հրամայեց քանդել Կարմեյանների եկեղեցին: Ավելի ուշ, ջուղայեցիների հորդորներով, Էջմիածնի կաթողիկոսը դիմեց Թավրիզի կառավարչին, խնդրելով, որ կաթոլիկություն ընդունելու ցանկություն հայտնած հայերին բռնի մահմեդականացնեն: Կարևոր է նշել, որ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը Նոր Զուղայում հալածանք սկսելով կաթոլիկների դեմ, ցանկանում էր այդ հալածանքն ընդհանրական դարձնել ամբողջ Հայաստանում, որը, սակայն, չհաջողվեց:

Միսիոներների դեմ պայքարում հոգևորականներից հետ չէր մնում նաև Զուղայի խոջայությունը: Վերջինս առաջնորդվում էր առաջին հերթին համազգային շահերով, սակայն նա մտահոգված էր նաև իր առևտրական շահերը եվրոպական մրցակիցների (որոնց շահերի արտահայտիչներն էին միսիոներները) ոտնձգություններից պաշտպանելու հոգսերով:

Նոր Զուղայում միսիոներության դեմ պայքարի ամենաազդու ուժը, անշուշտ, ժողովրդական զանգվածներն էին, որոնք քաջ գիտակցում էին, որ Վատիկանը և կաթոլիկ միսիոներները իրենց գործունեությամբ տրոհում ու անդամալուծում են հայ ժողովրդի ուժերը, արգելակում ու դժվարացնում նրա համախմբման գործընթացը, բթացնում նրա ազգային զգացումները, նպաստում ազգային ինքնագիտակցության կորստին, խորացնում ազգային երկպառակությունները և այլն:

«Կարմեյանների տարեգրության» հրատարակիչը ջուղայեցիների կողմից միսիոներների նկատմամբ թշնամանքի շեշտակի ուժեղացման հիմնական պատճառն է համարում XVII դարում Լեհաստանում տեղի ունեցած հայտնի իրադարձությունները, երբ տխրահռչակ Նիկոլ Թորոսովիչի գլխավորությամբ այնտեղ

սկսվեց անգուսպ լատինականացում և ի վերջո բռնի կերպով Լեհաստանի հայ գաղութին պարտադրվեց կաթոլիկությունը, որի հետևանքով կարճ ժամանակամիջոցում գաղութը ենթարկվեց ծուլման: Այս իրադարձությունները և՛ բուն Հայաստանում, և՛ գաղթաշխարհում հայ ժողովրդի համար հանդիսացան ահեղ նախազգուշացում:

Անտարակույս եվրոպական հզոր պետությունների և Հռոմի պապի հզոր հովանավորությունը վայելող միսիոներների դեմ արդյունավետ կերպով պայքարելու համար անհրաժեշտ էր դրսևորել մեծ ճկունություն: Լեոն իրավացիորեն նշում է, որ քարոզիչների դեմ կռվելու անհրաժեշտությունը ստիպեց հայ կղերականներին գրքեր շարադրել: Այլ կերպ ասած, գործի մեջ էին դրվում գաղափարական պայքարի մեթոդները, քանի որ «Սուրբ հավատի տարածման միությունը» Հռոմում հիմնել էր հատուկ տպարան, որը տպագրում էր մեծ քանակությամբ դավանաբանական գրականություն: Այդ հարցում ևս առաջամարտիկը դարձյալ Նոր Ջուղան էր, որի տպարանը լույս ընծայեց Աղեքսանդր վարդապետի (հետագայում Էջմիածնի կաթողիկոս Աղեքսանդր Ջուղայեցի) «Գիրք որ ասի վիճաբանական» գրվածքը, Հովհաննես Մրջուզ վարդապետի «Գիրք իսկապես համառոտ վասն ճշմարիտ հաւատոյ», Ստեփաննոս Ջուղայեցու «Գիրք հակաճառական ընդդեմ պապականաց» գրքերը, ինչպես նաև «Մատեան հակառակ երկաբնակաց» գիրքը, որի լույս ընծայման առթիվ միսիոներները կառավարության առջև հայերին զրպարտում են, որ իբր նրանք «հակառակ վարդապետութեանն դուրանի տպեալ են զմատեան»: Նոր Ջուղայի գաղթօջախի համառ պայքարը միարարական շարժման դեմ ոչ միայն ծախողեց «հոգիների որսը» Նոր Ջուղայում, այլևս ընդհանրապես կաթոլիկ քարոզչությունը Հայաստանում և հայ գաղթօջախների մեծ մասում: Սիմեոն, Ստեփաննոս, Աղեքսանդր, Հովհաննես Ջուղայեցիների հակամիարարական պայքարը իր նշանակությամբ

դուրս էր գալիս տեղական սահմաններից և ձեռք էր բերում համահայկական հնչեղություն:

Շարդենը հիասթափությամբ գրում էր. «Ես խոսքեր չունեմ նկարագրելու այն խորամանկություններն ու ծախսերը, որն օգտագործում էր Հռոմի պապի աթոռը այդ նպատակի համար (նկատի ունի Նոր Ջուղայում հոգիների որսը Վ. Բ.): Սակայն այդ բոլորը չհանգեցրեց ցանկալի արդյունքի: Միսիոներները որոշ հաջողություններ ձեռք բերել են արևելյան քրիստոնյաների շրջանում, ի բացառյալ, սակայն, հայերի»: Չհասկանալով իրենց անհաջողությունների պատճառը, միսիոներները դա վերագրում էին սատանայի ներշնչմանը:

Հարկ է նաև նշել, որ միջազգային առևտրով զբաղվող ջուղայեցի խոջաները շփվում էին ամենատարբեր երկրների ու ժողովուրդների հետ: Այդ շփումները չէին կարող չազդել նրանց քաղաքական մտահորիզոնի վրա: Միաժամանակ նրանք եվրոպայից Իրան էին ներմուծում և հայ բնակչության շրջանում իրացնում ոչ միայն եվրոպական ապրանքներ, այլև եվրոպայում տարածված առաջավոր գաղափարներ:

Նոր Զուղան և առհասարակ Իրանի հայ գաղթօջախները իրենց բազմադարյա գոյության ընթացքում ստեղծել են վերին աստիճանի ուշագրավ և արժեքավոր մշակութային արժեքներ: Հայաստանից Իրան գաղթեցված հայությունը իր հետ տարել է ոչ միայն մշակութային արժեքներ՝ ձեռագրեր, արվեստի արժեքավոր ստեղծագործություններ և այլն, այլև հայ մշակույթի լավագույն ավանդույթները և դրանք արմատավորել իրանական հողում: Նոր բնակավայրում բարերար ազդեցություններ կրելով իրանական հարուստ մշակույթից և իր հերթին ազդելով նրա վրա, հայ վարպետները հայկական և տեղական մշակույթների համադրությամբ ստեղծել են ինքնատիպ և իր տեսակի մեջ անկրկնելի մի մշակույթ, որն իսկապես արժանի է հատուկ ուշադրության:

XVII-XVIII դարերում իրանահայ և առհասարակ հայ մշակույթի ամենաաչքի ընկնող կենտրոններից է հանդիսացել Նոր Զուղան, ուր կենտրոնացած են եղել մեծ թվով ճարտարապետներ, նկարիչներ, քանդակագործներ, ձեռագիր ծաղկողներ և մտավոր աշխատանքի մարդիկ: Այսօր էլ Սպահանի արվարձան Նոր Զուղայում կարելի է տեսնել ու հիանալ հայ վարպետների կողմից կատարված անկրկնելի նկարազարդումները: XVII դարի 30-ական թվականներից սկսած Նոր Զուղայում սկսվեց լուսավորական ուժեղ շարժում: Միաժամանակ հախուռն ձևով սկսեց զարգանալ մտավոր-մշակութային կյանքը, որն անկասկած հայ ժողովրդի հոգևոր գանձարանը հարստացնելով ուշագրավ արժեքներով, համահայկական տարողությամբ նշանակություն ձեռք բերեց: Անկասկած Նոր Զուղան ուշ միջնադարի շրջանում բացառիկ կարևոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի ազգային-մշակութային առաջադիմության գործում: XVII դարում հայ իրականության մեջ Նոր Զուղան ոչ միայն կարևորագույն մշա-

կութային կենտրոն էր, այլև, առանց վերապահության կարելի է ասել, որ գերազանցապես նա էր տոն տալիս հայ մշակութային կյանքի մի շարք բնագավառներին, դրանց հաղորդելով նոր շունչ ու կենսունակություն:

Ջուղայեցի վաճառականները առևտրական գործերով լինելով աշխարհի տարբեր ծագերում, անգնահատելի ծառայություններ էին մատուցում ինչպես հայ, այնպես էլ իրանական ժողովրդին տարբեր ժողովուրդների մշակութային արժեքներին հաղորդակից դարձնելու գործում: Եվ ընդհակառակը, նրանք նպաստում էին այն բանին, որ, օրինակ, եվրոպացիները ծանոթանան իրանական և ընդհանուր արևելյան մշակույթի հետ:

Նոր Ջուղայի գաղթօջախը հանդիսացել է հայ գրչության կարևորագույն կենտրոններից մեկը, ուր ծաղկել է գրչագրությունը: Դեռևս Հին Ջուղան հայտնի էր որպես նշանավոր գրչօջախ, որտեղ մանրանկարվել ու բազմացվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Տեղահանության պատճառով, այդ արվեստն ու ավանդույթը կարճ ընդմիջումից հետո նոր թափով զարգացավ Նոր Ջուղայում: Այստեղ գրվել են մի քանի հարյուրի հասնող գրչագրեր: Այնտեղ կենտրոնացել են նաև Հայաստանում X-XVI դարերում գրված գրչագրեր: Նոր Ջուղայում առաջին գրչագիրը գրվել է 1607թ. մանրանկարիչ Հակոբ Երեցի ձեռքով: Գրչագրի հիշատակարանում կարդում ենք «Ի թվականիս հայոց ՌԾԶ (1607) ամի եղև աւարտ ի Շոշ քաղաքս, որ է Սպահան»: Հիշատակարանում եղած «և եղև աւարտ»-ը ցույց է տալիս, որ գրչագիրը ավելի շուտ է սկսել գրվել՝ Հին Ջուղայում և ավարտվել է 1607 թ. Նոր Ջուղայում: Գրչագրում նկարագրվում է շահ Աբբասի կողմից հայերին բռնի գաղթեցնելը:

Վերջին գրչագիր ավետարանը, որ գրվել է Նոր Ջուղայում, դարձյալ պատկանում է Հակոբ անունով մի ջուղայեցու, որն այն գրել է 1930 թվականին:

XVII-XVIII դարերում, երբ տարբեր տեսակի բռնավորումների կողմից Նոր Ջուղան մատնվել է զանազան վայրիվերումների,

թաւանի ու կողոպուտի, մեծ թվով գրչագիր մատյաններ կորստի են մատնվել: Ազատ խանի ժամանակ (XVIII դ. 50-60-ական թթ.), օրինակ, Ջուղայում եղած գրչագրերը չնչին արժեքով վաճառվել է խանութպաններին, որպէս փաթեթի թուղթ գործածելու համար:

Մինչև 1840-ական թթ. Նոր Ջուղայում չի եղել հատուկ մի տեղ, որտեղ պահպանվեին մեծաթեք գրչագրերը և ձեռագիր մատյանները: Դրանք պահվել են Ս. Ամենափրկչյան վանքի միաբանների մոտ, զուրկ խնամքից: Միայն 1842 թ. հետո, երբ Դովհաննես եպիսկոպոս Սուրենյանը նշանակվել է Նոր Ջուղայի թեմակալ առաջնորդ, նրա ջանքերի շնորհիվ գրքերն ու գրչագրերը հավաքվել են, ցուցակագրվել և տեղավորվել առանձին գրապահարանների մեջ: Իսկ հետո, 1844 թ. հիմք է դրվել առաջնորդարանին կից մատենադարանին: 1930 թ. հիմնադրվում է նաև վանքի թանգարանը: 1971 թ. թանգարանի համար կառուցվել է նոր շենք:

Առաջին անգամ Նոր Ջուղայի վանքի գրչագրերի ցուցակը կազմելուն ձեռնամուխ է լինում անվանի բանասեր Գալուստ Շերմազանյանը (1835 թ.):

Ներկայումս Նոր Ջուղայում գրված գրչագրերի մեծագույն հավաքածուն գտնվում է հենց Նոր Ջուղայում: Իսկ երկրորդ մեծագույնը՝ Երևանի Ս. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Նոր Ջուղայի գրչագրերից կան նաև Երուսաղեմի, Վիեննայի, Վենետիկի, Վատիկանի, Բրիտանական թանգարանի, ԱՄՆ-ի մի շարք թանգարանների ու համալսարանների գրադարաններում, ինչպէս նաև անհատ անձանց մոտ:

Նոր Ջուղան հայտնի է եղել նաև նուրբ մագաղաթներ պատրաստելու արվեստով: Նրա գրչագրերի հավաքածուն գտնվող մի ավետարան գրված է այդպիսի նուրբ մագաղաթի վրա: Այն աչքի է ընկնում նաև ոսկեգօծ ու գունագեղ նկարազարդմամբ: Այդ գրչագրում գեղեցիկ մանր բոլորագրով գրված է. «Արդ գրեցաւ սաղարթափթիթ բուրաստանս և անգին մարգարիտս որ կո-

չի Աւետարան: Ի թուականութեանս հայոց ՌՃ և Թ (1660), ի քաղաքն Սպահան, ի գետոն որ կոչի Ջուղա, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի...»:

Առհասարակ մանրանկարչութիւնը, զարդագրութիւններն ու ծաղկումները Նոր Ջուղայի արվեստագետների մոտ չափազանց մեծ տարածում են ունեցել: Նոր Ջուղայում գրված մեծ թվով գրչագրեր, հատկապէս Ավետարան, Աստվածաշունչ, Հայսմաւուրք, Խորհրդատետր և այլ գրքեր զարդարված են գեղեցիկ պատկերներով, խորաններով, կիսախորաններով, ճակատագարդերով, լուսանցքազարդերով և զանազան ձևի տառատեսակներով, հավքագրերով, մարդագրերով, ծուկ ու կենդանագրերով, մարդապատկերներով և տարբեր տեսակի զարդանախշերով: Այդ նկարազարդումներից ու ծաղկազարդումներից ոմանք գունագեղ են ու ոսկեզօծ, զարդարված ոսկյա և լաջվարոյա և այլ երանգ-երանգ գույներով: Նոր Ջուղայում գրված գրչագրերի հավաքածուն առանձին ալբոմով լույս է տեսել 1986 թ. Բելգիայում, Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության կողմից, Գարեգին Բ վեհափառի (հետագայում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ի) նախաբանով, պրոֆ. Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանի ներածական խոսքով և պրոֆ. Արբակ Մխիթարյանի ջանքերով: Նոր Ջուղայի գրչագիր մանրանկարները տեղ են գտել նաև «Հին հայկական մանրանկարչություն» և «Հայկական մանրանկարչություն» ալբոմներում: Ուշագրավ է նշել, որ Ջուղայում տղամարդկանցից բացի եղել են նաև կին գրիչներ: Համաձայն 1659 թ. Հակոբ Գրիչի կողմից գրված « ճաշոց»-ի, այնտեղ հիշատակված են այդ օրերի գրիչների անունները. «Կրկին անգամ յիշեցէք ի Քրիստոս այսմ արհեստի, որ շնորհօք Տեառն կամք յայսմ ժամանակի, նախ զՏէր Աստուածատուրն, երկրորդ զՅովհաննէսն, երրորդ զՍարկոսն, չորրորդ զՅարութիւնն, հինգերորդ զՀովսէփն, վեցերորդ տառապեալ Յակոբոս... յիշեցէք զվարպետն իմ զարհեստ գրչութեանս, զԱստուածատուր քահանան,

որ հանգուցեալ է առ Քրիստոս և զմարմնաւոր ծնօղսն իմ զեւազն և զՄարգարիտն»:

Մեզ է հասել նաև Ջուղայի հետևյալ կին գրիչների անունները. Կույս Սառա (ղաշտեցի), Կույս Իշխան, Կույս Վարդխաթուն (Վարդե): Ջուղայեցի անվանի ու հարուստ խոջաներից շատերը հանդես են եկել որպես արվեստի տարբեր ճյուղերի մեկենասներ: Հայագետ Գարեգին Հովսեփյանը գրում է, որ «խոջա Սաֆար և եղբայր խոջա Նազար և սորա որդին Սաֆրազ և ուրիշներ հայտնի են իբրև մեկենասներ հայ գրչության և մանրանկարչության»:

Կազմարարությունը ևս այնքան էր զարգացել Նոր Ջուղայում, որ Սբ. Էջմիածնից գրքերն ուղարկում էին այնտեղ կազմելու: Գրքերի կաշեկազմերը հաճախ զարդարվում էին Տերունական պատկերներով, գեղեցիկ խորաններով ու ճաշակավոր եզրազարդերով ու գծազարդերով: Սովորական կաշեկազմերից բացի, երբեմն կաշվի փոխարեն, կամ դրանց վրա, մասամբ պատում էին արծաթով կամ ամբողջությամբ կարմիր թավիշով ու վրան արծաթյա խաչով ու անկյուններում հրեշտակներով և կամ ամբողջությամբ պատում էին քանդակազարդ ու դրվագված արծաթով, որին ասում էին «Կոստղ»:

XVII-XVIII դարերում Նոր Ջուղայում մեծ զարգացման է հասել նաև նկարչությունը, մանրանկարչությունն ու որմնանկարչությունը: Դժբախտաբար այդ գաղթօջախում XVII դարում ստեղծված հայ գեղանկարչության արժեքներից շատերը չեն դիմացել ժամանակի փորձություններին և չեն հասել մինչև մեր օրերը: Սակայն այնուհանդերձ Ամենափրկիչ վանքի եկեղեցում, թանգարանում, զանազան եկեղեցիներում, մասնավոր տներում և այլն պահպանվել են բավական թվով աշխատանքներ, որոնք պատկերացում են տալիս ժամանակի հայ մարդու գեղարվեստական ըմբռնումների մասին: Մեզ հասած փաստերը վկայում են, որ Նոր Ջուղայի գաղթօջախում եղել է նկարչական մի դպրոց, որի ներկայացուցիչները իրենց վարպետությամբ, ար-

վեստի բազմազանությամբ և բարձր գեղարվեստական ճաշակով աչքի են ընկել որպես իրանահայ արվեստում վրձնի անգուգական վարպետներ: Նրանք զարմանալի ճաշակով ու վարպետությամբ նկարազարդել են Ջուղայի հայկական եկեղեցիները (Ս. Ամենափրկիչ, Կատարինե կամ Կուսմանաց անապատ, Սբ. Նիկողայոս եկեղեցի, Բեթղեհեմի եկեղեցի և այլն), խոջայական ապարանքները, հայկական ձեռագիր մատյանները, ինչպես նաև գծել են իրենց ժամանակի նշանավոր անհատների դիմանկարները: Կարծիք կա այն մասին, որ հայ նկարիչներն են եվրոպայից Իրան մտցրել կտավների վրա նկարելու արվեստը: Համենայն դեպս անժխտելի է, որ նրանք ազդեցություն են գործել իրանական նկարչական արվեստի վրա, իրենց հերթին ազդեցություններ կրելով նրանից:

Նոր Ջուղայի վանական դպրոցում կրոնական ու աշխարհիկ գիտելիքների հետ մեկտեղ դասավանդվում էր նաև մանրանկարչության, գեղագրության և գրչագրության արվեստը: Մանրանկարչությամբ է զբաղվել նաև Նոր Ջուղայի առաջնորդ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին:

Ջուղայի մանրանկարիչներից հատկապես աչքի են ընկել Մեսրոպ դպիր Խիզանցին, Գասպար Երեցը, Ջաքարիա քահանա Վանեցին, Հայրապետ դպիրը, Հակոբ Երեց Ջուղայեցին, Ստեփանոս Երեց Ջուղայեցին և շատ ուրիշներ: Ջուղայեցի գրիչներից և ծաղկողներից ոմանք ոչ միայն գործել են Նոր Ջուղայում, այլև նրա սահմաններից դուրս, հեռու ու մոտիկ հայաբնակ զանազան վայրերում, իրենց հետ տանելով հայ գրչության այդ օջախի արվեստը: Այդ նկարիչներից էին Մկրտիչը, Աղամալ Ջուղայեցին և ուրիշներ:

Իրանահայ որմնանկարչության և մանրանկարչության ամենավառ դեմքերից է եղել Մինաս Ծաղկողը, որի մասին ամենաարժեքավոր ու միակ հավաստի աղբյուրը նրա ժամանակակից Առաքել Դավրիժեցու հաղորդած տեղեկություններն են: Պատմիչը վկայում է, որ Մինասը ծնվել է Նոր Ջուղայում («ի ցե-

դէն Ջուղայեցուց»), երիտասարդ տարիներին մեկնել է Հալեպ և ուսանել «Ֆրանկ» վարպետի մոտ և վերադառնալով Նոր Ջուղա գրադվել «պատկերահանությամբ»:

Մինասը նկարազարդել է խոջա Սաֆրազի տունը, շահ Աբբասի պալատները, Ջուղայի Շահրիմանյանների եկեղեցին և այլ շինություններ: Ենթադրվում է, որ նա կատարել է նաև Էջմիածնի տաճարի մի քանի որմնանկարներ: Նրա «Չրադխանի դիմանկարը» և «Բագեակիրը» նկարները չեն պահպանվել: Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի թանգարաններում պահպանվել են երկու դիմանկար, որոնք վերագրվում են Մինասին: Այդ դիմանկարներում պատկերված են Նոր Ջուղայի նշանավոր խոջաներ, հայր ու որդի Հակոբջան և Ոսկան Վելիջանյանները:

Դավրիժեցին հիշատակում է նաև նկարիչ Հակոբջանի անունը, չմանրամասնելով նրա կյանքն ու գործունեությունը, միայն նշելով, որ նա կրում էր «նաղդաշ բաշի» (նկարիչների ավագ) արքունական տիտղոսը: Մեզ են հասել նաև նորջուղայեցի մի շարք այլ նկարիչների անունները, ինչպես օրինակ, Սիմեոն, Միքայել, Ստեփաննոս, Կիրակոս, Բարսեղ, Հովհաննես, Ավետ, Կարապետ, Դավիթ, Աբով և այլն:

Նորջուղայեցի հմուտ դավանաբան, փիլիսոփա, տրամաբան, քերական, աստվածաբան Հովհաննես Մրքուզը, որն օժտված է եղել նաև գեղանկարչական փայլուն ծիրքով, նույնպես հայտնի է որպես հմուտ ու տաղանդաշատ նկարիչ: Ժամանակակիցները նրան անվանել են «տիեզերալոյս փիլիսոփա», «թագաւորաց աստուածաբան» և այլն: Հովհաննես Մրքուզը պատկերազարդել է Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին «հրաշագան պատկերօք»: Իրենց պալատները նկարազարդելու համար Ջուղայեցուն հաճախ հրավիրել են նաև պարսից բարձրաստիճան իշխանավորները: Ջուղայեցու գեղանկարչական ստեղծագործությունները բարձր գնահատականի են արժանացել ինչպես ժամանակակիցների, այնպես էլ հետագա սերունդների կողմից:

Նոր Զուղայի նկարչության լավագույն ներկայացուցիչներից է հանդիսացել Բոգդան (Բուդդան) Սալթանովը, որը ծնվել էր Նոր Զուղայում, սակայն իր կյանքի երկրորդ մասը անց էր կացրել Մոսկվայում, ստեղծագործելով XVII դարի ռուսական գեղանկարչության կենտրոն՝ Մոսկվայի Զինապալատում, որտեղ նա աշխատել է մոտ քառասուն տարի: Սալթանովի պղնձե պնակի վրա կատարված Լեոնարդո Դա Վինչիի «Խորհրդավոր ընթրիքի» պատճենահանությունը ջուղայեցի խոջա Ջաքարը նվիրել է ռուսաց Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին: Սալթանովը ցարական արքունիքի կողմից հրավիրվում է Մոսկվա, որտեղ մեծ հռչակ է ձեռք բերում սրբանկարների նկարելու արվեստի մեջ: Հանձնիս Նոր Զուղայի վերոհիշյալ նկարիչների, հայկական կերպարվեստը, մասնավորապես գեղանկարչությունը, առաջին քայլերն էր կատարում մերձենալու մոր ժամանակաշրջանի եվրոպական արվեստին և նրա նվաճումները արմատավորելու հայ իրականության մեջ:

Մեծ է եղել ջուղայեցի խոջաների հետաքրքրությունը արվեստի ստեղծագործությունների նկատմամբ: Տավերնիեն վկայում է, որ նրանք ի թիվս եվրոպական զանազան ապրանքների, վաճառքի համար Իրան էին ներմուծում և Սպահանի Մադանե շահի խանութներում վաճառում Վենետիկից, Լիվոռնոյից, Նյուրնբերգից և այլ վայրերից բերված գեղանկարներ ու փորագրություններ:

Այսպիսով, նրանք մեծապես նպաստում էին եվրոպական արվեստի ու մշակույթի հետ իրանահայության ու առհասարակ իրանական ժողովրդի շփումներին, նրանց գեղագիտական ճաշակի բարձրացմանը: Ժամանակակցի վկայությամբ, Նոր Զուղայի քաղաքար Սաֆրազ բեկի տան հյուրասենյակում կախված էին նկարներ, որոնցում պատկերված էին տարբեր ժողովուրդների տարազներով կանայք:

Նոր Զուղայում բարձր զարգացման է հասել նաև ճարտարապետությունը, որի վկայությունը խոջայական շքեղ ապարանք-

ներն են, բազմաթիվ եկեղեցիները, հասարակական շինությունները, ինչպես նաև Ջուղայի գերեզմանատան նուրբ ու բարձրարվեստ զարդանկարներով քանդակված խաչքարերն ու շիրմաքարերը:

Առհասարակ այդ գաղթօջախում շարունակվեցին Հին Ջուղայում բարձր զարգացման հասած խաչքարերի ու տապանաքարերի, ինչպես նաև դեկորատիվ զարդաքանդակի արվեստի լավագույն ավանդույթները:

Առաքել Դավրիժեցին Նոր Ջուղայում եկեղեցաշինության մասին արտահայտվում է անթաքույց հիացմունքով. «Սոյնպես շինեցին և գեկեղեցիսն հրաշագան յօրինվածովք ըստ արժանւոյն փառացն Աստուծոյ, երկնանման խորանօք, և գերամբարձ կաթողիկէիք, բովանդակ ծաղկեալ պէս պէս երանգովք ոսկւով և լաջվարդով, տնօրինականօք Տեառն և պատկերովք սրբոց: Եւ ի գլուխ կաթողիկէից ամենայն եկեղեցեաց կառուցեալ զնշան սրբոյ խաչին նոցին եկեղեցեացն ի պսակ և ի պարծանս քրիստոնէից»:

Նոր Ջուղան հիմնադրվելուց հետո տարագրյալները հիմնադրել են մի փոքրիկ վանք, այն անվանելով Ամենափրկիչ ի հիշատակ Հին Ջուղայի նույնանուն վանքի: Սակայն Ջուղայի հասարակության կողմից հանգանակված միջոցներով 1654 թ. Մեծ Մեյդան թաղամասում հիմք է դրվում Ամենափրկիչ նորոգ վանքի շիանարարությանը, որն իր ավարտին է հասնում տասը տարուց հետո (1664 թ.): Ճարտարապետական ուրույն ոճ ունեցող և «գեղեցիկ յօրինվածովք» կառուցված այդ շինությունը այսօր էլ հիացնում է այցելուներին: 1654 թ. կառուցվել է նաև Ամենափրկիչ վանքի Հովսեփ Հարեմաթացու եկեղեցին:

Ըստ որոշ տվյալների, Նոր Ջուղայում Ամենափրկիչ վանքից ու Կուսմանաց անապատից բացի եղել է ևս 24 եկեղեցիներ, որոնց մի մասը հանդիսացել են մեծահարուստ խոջաների տոհմական աղոթատեղիները: Այդ եկեղեցիներն ունեցել են հետևյալ անվանումները. Ս. Նազարեթ, Մուրադենց Սուրբ Հա-

կոր, Սուրբ Թոմա, Շահվելենց Սուրբ Հովհաննես, Սուրբ Հակոբ Բաղաթա, Սուրբ Սարգիս կամ Օհանի վանք, Մեծ Մեյդանի Բեթղեհեմ, Սուրբ Գևորգ, Սուրբ Անանիա Առաքյալ, Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ, Սուրբ Ստեփաննոս, Սուրբ Հոգի, Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ, Սուրբ Նիկողայոս Հայրապետ, Սուրբ Ավետյաց կամ Սուրբ Ներսես, Սուրբ Մինաս և այլն: Ըստ Հ. Տեր-Հովհանյանցի, մինչև XIX դարը կանգուն էին մնացել 17 եկեղեցիներ, իսկ մնացածները տարբեր ժամանակներում ավերվել ու անհետացել են: Ներկայումս Նոր Ջուղայում բացի Ս. Ամենափրկչյան և Ս. Կատարինյան (Կուսանաց մենաստան) վանքերից կան ևս ինը եկեղեցիներ. Ս. Աստվածածին, Ս. Հակոբ, Ս. Բեթղեհեմ, Ս. Գևորգ, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, Ս. Մինաս, Ս. Ներսես, Ս. Նիկողայոս: Հիշյալ եկեղեցիներից ոչ բոլորն են գործող:

Ողջ իրանահայ բնակչության եկեղեցական և հասարակական գործերը ղեկավարելու համար 1606 թ. ստեղծվում է թեմ, որի կենտրոնը դառնում է Նոր Ջուղան: Այս թեմի անունը XVIII դարից սկսած մինչև 1960 թ. պաշտոնապես եղել է Իրանա-Հնդկաստանի կամ Պարսկա-Հնդկաստանի Հայոց թեմ, որովհետև Նոր Ջուղայից Ս. Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդը հոգևոր հովիվներ է ուղարկել նաև Հնդկաստանում և Հեռավոր Արևելքի երկրներում գտնվող հայ համայնքների համար:

Թեմի առաջնորդանիստ կենտրոնը 1606 թվականից մինչև օրս հանդիսանում է Նոր Ջուղան, որտեղ թեմակալ առաջնորդի նստավայրը Ամենափրկիչ վանքն էր: Աստիճանաբար թեմն ընդարձակվում էր, իր կազմի մեջ ներառելով նաև Բասրան, Բաղդադը, Քաբուլը, Սինգապուրը, Բաթավիան և Հարավ-Արևելյան Ասիայի մի շարք այլ երկրներ ու քաղաքներ: Այսպիսով, որպես հայ Առաքելական եկեղեցու թեմական կենտրոն, Նոր Ջուղան նշանակալից դեր էր խաղում ոչ միայն իրանահայերի, այլև մոտիկ ու հեռու այլ գաղթօջախների հայության հասարակական-մշակութային կյանքում:

Բուն Իրանում Ամենափրկչյան վանքի վիճակավոր քաղաքներն էին Ջուղան, Շիրազը, Բուշեիրը, Թեհրանը, Համադանը, Ռաշտը, Էնզելին, Քաշանը և Ղազվինը։ Բացի այդ, թեմի կազմի մեջ մտնում էին նաև Սպահանի նահանգի ութ գավառներ՝ Ղարաղանը, Մալայիրը, Քյազազը, Գյափլան, Քյամարան, Բուրվարին, Փերիան և Չհարմհալը, որոնք բոլորը միասին ունեին 74 հայկական գյուղեր։

Նոր Ջուղայի առաջնորդները ի սկզբանե նշանակվում էին Էջմիածնի կողմից, Վեհափառ կաթողիկոսի կոնդակով։ Ջուղայի առաջնորդը ոչ միայն թեմի հոգևոր առաջնորդն էր, այլև պարսից շահերի հրովարտակներով ճանաչվում էր որպես «ազգապետ և ծայրագույն դատաւոր ժողովրդեան Հայոց Պարսկաստանի»։

XVII-XVIII դարերում Ջուղան աշխարհիկ, վարչական ու քաղաքական առումով կառավարվում էր քալանթարների կողմից։ Սակայն XIX դարում, երբ քալանթարների դերը նվազեց և ապա իսպառ անհետացավ, գաղթօջախի կառավարման գործը թե՛ հոգևոր և թե՛ քաղաքական առումով ամբողջապես ծանրացավ թեմակալ առաջնորդների վրա։ Հետևաբար գաղթօջախի խաղաղությունը, հանգստությունը և անդորրը մեծապես կախված էր առաջնորդի անձից և նրա անձնական հատկանիշներից։ Եթե նույնիսկ այս կամ այն հարցի կապակցությամբ շրջանցելով առաջնորդին, ջուղայեցիները դիմեին իրանական իշխանություններին, վերջիններս դարձյալ գործի վերաբերյալ հարցում էին կատարում առաջնորդին։ Այլ կերպ ասած, գործը գրեթե վերջանում էր ըստ առաջնորդի կամքի։

Նոր Ջուղայի եպիսկոպոսները, փաստորեն, կարողացել էին հայ եկեղեցու նվիրապետության կազմում ապահովել իրենց համար գրեթե այնպիսի ինքնուրույն վիճակ Իրանի սահմաններում և նորջուղայեցիների կողմից ստեղծված հայկական գաղթօջախներում, ինչպիսին ձեռք էին բերել Կոստանդնուպոլսի

պատրիարքները՝ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող երկրամասերում:

XVII դարում Նոր Ջուղայի թեմակալ առաջնորդներն են եղել Մեսրոպ Ջուղայեցին (1608-23), Խաչատուր Կեսարացին (1623-29), Պողոս Տիվրիկեցին (1629-30), Ջաքարիա Վարդապետը (1630-31), Խաչատուր Կեսարացին (1631-46), Դավիթ Ջուղայեցին (1652-83), Ստեփաննոս Ջուղայեցին (1683-96), Աղեքսանդր Ջուղայեցին (1698-1706), Մովսես Ջուղայեցին (1706-1724) և այլն:

1902-1912 թթ. և 1920-1924 թթ. թեմի առաջնորդն է եղել Սահակ Արքեպիսկոպոս Այվատյանը: Նրանից հետո թեմը գլխավորել է եպիսկոպոս Մեսրոպ (Մագիստրոս) Տեր-Մովսեսյանը (1926-1930): 1930 թ. ընդհուպ մինչև 1945 թ. Նոր Ջուղայի թեմակալ առաջնորդի տեղը թափուր էր: 1945թ. էջմիածինը այստեղ ուղարկեց նոր առաջնորդ, եպիսկոպոս Վահան Կոստանյանին, որը պաշտոնավարեց մինչև 1949թ.:

1949-1961 թթ. ընթացքում Իրանա-Հնդկաստանի թեմը առաջնորդ չի ունեցել: Մինչև 1958 թ. այն վարչականորեն կապված է եղել Ս. էջմիածնի կաթողիկոսության հետ: 1958 թվականից թեմն անջատվեց էջմիածնից և վարչականորեն միացավ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը: 1961 թվականից սկսած մինչև օրս թեմն ունեցել է Անթիլիասից եկած յոթ առաջնորդներ:

Ի դեպ, 1958 թվականին, Հնդկաստանի և Հեռավոր Արևելքի հայ համայնքները անջատվելով Իրանա-Հնդկաստանի թեմից, մնացին որպես էջմիածնի կաթողիկոսությանը ենթակա հարանվանություններ: Ուստի Իրանա-Հնդկաստանի թեմ անվանումը փոխվեց Սպահանի և Հարավային Իրանի հայոց թեմի:

Մինչև 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունը Նոր Ջուղան ունեցել է 10 հազար հայ բնակիչ: Այժմ հայերի թիվն այնտեղ հաստատապես նվազել է: Ըստ Նոր Ջուղայի Առաջնորդարանի տվյալների, XX դարի 90-ական թվականների վերջերին այնտեղ

ապրում էր շուրջ 7000 հայ բնակչություն: Նոր Ջուղան հանդիսանում է Սպահանի կարևորագույն շրջաններից մեկը:

Ներկայումս այնտեղ կան հետևյալ գործուն հաստատությունները և միությունները. «Գիշերօթիկ» (նախկին որբանոց) հաստատություն, «Նոր Ջուղայի հայոց ազգային ծերանոց», «Պողոսանյան ավանդից հանձնաժողով», «Ն. Ջ. Հայ կանանց գթության միություն», «Ն. Ջ. Հայուհյաց բարեգործական ընկերություն», «Փերիո կրթասիրաց» և «Չահարմահալի ուսումնասիրաց» միություններ իրենց մասնաճյուղերով, «Մամուլայի Արշալույս Միություն», «Ն. Ջ. հայ մարզա-մշակութային Արարատ միություն», «Իրանահայ ազգային-մշակութային միության» Նոր Ջուղայի մասնաճյուղ:

Թեմական խորհրդին անմիջականորեն ենթակա մարմիններից են՝ Թեմի կրթական խորհուրդը (նախկին Նոր Ջուղայի Հայոց դպրոցների հոգաբարձությունը), Թեմի մշակութային հանձնախումբը, Բարեսիրական մարմինը, Գերեզմանատան բարեգարդման հանձնախումբը, Թեմի կալվածա-տնտեսական մարմինը, Սբ. Ամենափրկչյան վանքի «Կոմիտաս» երգչախումբը և այլն: Կրոնական խորհրդի ենթակա մարմիններն են Կտակային տեսչությունն ու Նոր Ջուղայի Հայոց եկեղեցեաց վարչությունը:

Առաջնորդարանին ենթակա Նոր Ջուղայի հայոց կրթական հաստատություններն են՝ մանկապարտեզը, նախակրթարանը, տղաների և աղջիկների տարրական երկու առանձին դպրոցները «Արմեն» անունով, ինչպես նաև տղաների և աղջիկների երկու առանձին ուղեցույց և միջնակարգ դպրոցները՝ «Կատարինյան» (արական) և «Գևորգ Քանանյան» (իգական) անունով:

XVII դարում Նոր Ջուղան հանդիսացել է լուսավորության ու կրթական գործունեության ամենաաչքի ընկնող կենտրոններից մեկը ողջ հայ իրականության մեջ: Այստեղ էր կենտրոնացված ոչ միայն Իրանա-Հնդկաստանի թեմի մեջ մտնող երկրների լուսավորչական ու հոգևոր հասարակական կյանքը, այլև առանց չափազանցության նաև Հայաստանի և նրա սահմաններից

դուրս գտնվող բազմաթիվ հայ գաղթօջախների կրթական կյանքը: Երբ 1623 թ. Նոր Ջուղայի թեմակալ առաջնորդ է դառնում Սյունյաց մեծ անապատի սան, ժամանակի կրթված ու լուսավորյալ անձնավորություններից Խաչատուր Կեսարացին, նրա նախածննությամբ ու ջանքերով Ամենափրկչյան վանքին կից հիմնվում է մի դպրոց, կամ ինչպես այն ժամանակ են կոչել՝ համալսարան, որտեղ դասավանդում էին ամենաբազմապիսի առարկաներ՝ երաժշտություն, բանաստեղծություն, համարողական արվեստ, քերականություն, փիլիսոփայություն, բնական գիտություններ, աստվածաբանություն և այլն: Այս դպրոցը տվել է մի շարք նշանավոր գործիչներ, որոնք կարևոր դեր են խաղացել ոչ միայն հիշյալ գաղթօջախի մտավոր ու բարոյական առաջընթաց շարժման, այլև համայն հայկական լուսավորական-մշակութային կյանքում:

XVII դարում Նոր Ջուղայի դպրոցներից աչքի ընկնող դեր է խաղացել նաև Ամենափրկչյան վանքի վանական դպրոցը: Ջուղայեցի խոջաները հոգ էին տանում, որ իրենց երեխաները սովորեն «համարակալութիւն, զհասարակ ընթերցումն գրոց և զգրագրութիւն»: Այլ կերպ ասած, դպրոցների հիմնական խնդիրներից մեկն է եղել երեխաներին սովորեցնել «արվեստ վաճառականության» և գործնական կյանքի համար պիտանի այլ առարկաներ: Այդ նպատակով վանական դպրոցի դասապետ Կոստանդ Ջուղայեցին 1685 թ. գրում է մի դասագիրք «Աշխարհաժողով գիրք» կամ «Վասն նորահաս մանկանց և երիտասարդաց վաճառականաց խրատ» վերնագրով, ուր բազմապիսի տեղեկություններ կան աշխարհի տարբեր երկրների առևտրական-տնտեսական կյանքի, արտադրվող ապրանքների, չափերի ու կշիռների, շրջանառության մեջ գտնվող դրամական միավորների, այս կամ այն երկրի աշխարհագրության, նրանցում ապրող ժողովուրդների կրոնի, բարքերի ու սովորույթների մասին և այլն: Այդ դպրոցում ուսումնասիրվել են նաև եվրոպական ու ասիական լեզուներ: «Աշխարհաժողով»-ը ավելորդ անգամ

վկայում է, որ չափազանց լայն են եղել աշխարհագրական այն սահմանները, ուր հասել են ջուղայեցի վաճառականները:

«Աշխարհաժողով»-ում Կոստանդ Ջուղայեցու տված վաճառականական խրատներն ինչպես նշվեց, ունեին գործնական նշանակություն: Օրինակ, «մի երթիցես միայն ի ճանապարհ, անփորձ և անճանաչ ընկերի հետ մի՛ նստիցես և մի՛ քնիցես, գուցե սպանցե՞ գքեզ և առցե՞ զինչս քո, պաշարն ի տաշտեղ առ՝ ընկերն ի տանեղ, քաղաթն ի ծոցդ պահեա, գրիչ դամբարն ի ջուպդ պահեա, դանթարն ի թամբալիթդ՝ կշեռքն իւր գրամերովն ի սխտեանդ, կիսագազն ի գօտիդ, խելքդ ի գլուխդ, միտքդ առ Աստուած, ինչ Աստուած շնորհեսցե՞ քեզ՝ նովաւ շատացիր... անփորձ մարդոյ ամանաթ մի տար, զամենայն առ և տուրդ գրեա՛ և էս օրէն վաղն մի ձգեր...»:

XVII դարում Իրանի մի շարք հայաբնակ վայրերում՝ Շիրազում, Սպահանում և այլն եվրոպական կաթոլիկ միսիոներները բաց են անում դպրոցներ՝ բացառապես հայ երեխաների համար: Նույնաման մի դպրոց հիմնադրվում է նաև Նոր Ջուղայում, որի նպատակն էր հայ մանուկներից պատրաստել իրանա-եվրոպական առևտրի միջնորդ վաճառականներ և, վերջին հաշվով, կաթոլիկության մեջ ներգրավել հայ մատաղ սերնդին: Սակայն իրենց իսկ միսիոներների խոստովանությամբ, այս դպրոցը չի ունեցել առանձին հաջողություն, որովհետև գաղթօջախի բնակչության մեծ մասը, որը համառ պայքար էր մղում իր ազգային-կրոնական ինքնուրույնությունը պահպանելու համար, խուսափել է երեխաներին ուսման տալ միսիոներների դպրոցում: Հետագայում՝ 1710 թ. Նոր Ջուղայում բացվում են ևս երկու նոր դպրոցներ:

Ամենափրկչյան վանքի առաջնորդ Մովսես Ջուղայեցին (1706-1724) բացել է երկու դպրոցներ, մեկը Մուրադենց սուրբ Հակոբի եկեղեցում, իսկ մյուսը սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցում:

1833 թ. ծագումով ջուղայեցի մադրասաբնակ երևելի վաճառական Գրիգոր Սամյանը 20 հազար ռուբլի է կտակում Նոր Ջու-

ղայուն դպրոց բաց անելու համար: Սակայն նյութական դժվարությունների պատճառով այն երկար կյանք չի ունեցել և 1837 թ. փակվել է: Ի դեպ, այդ դպրոցում երկու տարի դասավանդել է Մեսրոպ Թադիադյանը:

1843 թ. կալկաթաբնակ Չարություն Աբգարյանի միջոցներով Նոր Ջուղայում բացվում է «Չայկյան հայրենասիրական դպրոցը», որը գործել է 40 տարի: Իսկ 1853 թ. միանգամից բացվել են երկու դպրոցներ, որոնցից մեկը ծագումով ջուղայեցի, Բաթավիայում բնակվող քույրեր Մարիամ Չարությունյանի և Թագուհի Մանուկյանի, իսկ մյուսը դարձյալ Ջուղայեցի, ճավայում բնակվող Մարգար Սուքիասյանի միջոցներով:

Վերոհիշյալ դպրոցներում ուսումնառությունը եղել է ծրի, գրենական պիտույքները ևս աշակերտներին տրվում էին անվճար՝ նվիրատու-հիմնադիրների հաշվին:

Մի խոսքով XIX դարի կեսերին, շնորհիվ աշխարհի տարբեր ծագերում ապրող ջուղայեցի հայրենասեր-մեկենասների նվիրատվությունների, դպրոցական գործը Նոր Ջուղայում սկսում է կենդանության նշաններ դրսևորել:

1845 թ. Նոր Ջուղայում բացվել է գաղթօջախում առաջին իգական կամ օրիորդաց դպրոցը: Այն կառուցված էր Կատարինյան վանքին կից, ճավացի հայտնի վաճառական Մանուկ Չորդանանյանի նյութական աջակցությամբ: Չետագայում այն միացվեց տղաների դպրոցների հետ և կազմվեց կրթական մեկ հաստատություն՝ «Նոր Ջուղայի Ազգային երկսեռ դպրոցներ» անունով:

1880 թ. ճավայից, Բիրմայից և Չնդկաստանից հանգանակած միջոցներով Նոր Ջուղայում կառուցվում է դպրոցական մի խոշոր շենք և 1883 թ. այնտեղ կենտրոնացվում տեղի մանր երեք դպրոցներ՝ անվանելով այն «Ազգային կենտրոնական դպրոց»: 1901-1905 թթ. մոսկվաբնակ Գևորգ Քանանյանցի կտակով Նոր Ջուղայում կառուցվում է մանկապարտեզի և միջնակարգ դպրոցի երկհարկանի շենք, ուր և տեղավորվում է «Ազգային կենտրո-

նական դպրոցը»: Նոր Ջուղայում դպրոցներ են ունեցել նաև հայ կաթոլիկները և հայ բողոքականները:

Ողջ XX դարի ընթացքում մերթ վայրէջքներով, մերթ վերելքներով, դպրոցական-լուսավորական հիմնարկները անխափան գործել են Նոր Ջուղայում: Դարավերջին՝ 90-ական թվականներին, Նոր Ջուղայի հայոց դպրոցների աշակերտության թիվը եղել է շուրջ 1400:

Նոր Ջուղան հանդիսացել է նաև հայ գրատպության աչքի ընկնող կենտրոններից մեկը:

Ինչպես հայտնի է, հայ իրականության մեջ գրատպությունը ևս ինքնանպատակ չէր: Այն ուներ ազգային-քաղաքական երանգ և գալիս էր նպաստելու հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության վերելքին: Միանգամայն ակներև է, որ գրատպությունը արտահայտում էր նաև հայ ժողովրդի վերելք ապրող ազատագրական ծգտումները և արտացոլում օտար լուծը թոթափելու նրա քաղաքական իղձը:

Դեռևս XVI դարի վերջերին Հին Ջուղայի վաճառականների նյութական օժանդակությամբ եվրոպական մի շարք քաղաքներում սկսվում է գրատպություն: Մարսելում, օրինակ, Հովհաննես Տերզնցին հրատարակում է մի շարք գրքեր:

Հետագայում Նոր Ջուղան դառնում է հայ հին տպագրության աչքի ընկնող օջախներից մեկը: Ս. Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդ Խաչատուր Կեսարացու ջանքերով այնտեղ 1636 թ. հիմնվում է ինքնաշեն մի տպարան կամ «գործարան տպագրութեան», որն առաջինն էր ոչ միայն Իրանում, այլև ողջ Միջին Արևելքում: Տավերնիեի վկայությամբ, այդ տպարանի տպագրական գործիքների ստեղծման ուղղությամբ մեծ լուծա է ունեցել նաղդաշ-բաշի Հակոբջանը: Այդ ինքնաշեն տպարանում, որի տառերը ծուլել էր ինքը վարդապետը, 1638 թ. հրատարակվում է առաջին գիրքը «Սաղմոս ի Դավիթ» վերնագրով: Այնուհետև 1641 թ. Կեսարացին միանգամից հրատարակում է երկու գիրք. «Հարանց վարքը» և «Խորհրդատետրը»: «Հարանց վարքի» հի-

շատակարանում Խաչատուր Կեսարացին խոստովանում է, որ «բազում աշխատութեամբ հանդերձ միաբան ուխտիւ, հազիւ կարողացաք այս չափս ի հայտ բերել, զի ոչ ուսաք յումենէ»: 1642 թ. նույն տպարանում տպագրվում է «Ժամագիրք Ատենի»-ն: Վերոհիշյալ չորս գրքերը հրատարակվելուց հետո, զանազան դժվարությունների պատճառով տպարանը դադարեցնում է իր գործունեությունը: Խաչատուր Կեսարացին իր աշակերտներից Յովհաննես վարդապետ Քթրշենցին ուղարկում է Իտալիա տպագրության արհեստը սովորելու: Այնտեղից վարդապետն անցնում է Ամստերդամ և 1646 թ. եվրոպայից վերադառնալով, իր հետ բերում է մի տպարան և ձեռնամուխ լինում Նոր Ջուղայում գրատպության: Արդիական մեքենաներով սարքավորված այդ տպարանում 1647 թ. տպագրվում է Ազարիա Ջուղայեցու «Գիրք տոմարաց որ և Պարզատունար կոչի» գիրքը: Որից հետո մոտ 35 տարի տպարանը դադարեցնում է իր գործունեությունը: Նոր Ջուղայի հոգևորականության և կաթոլիկ միսիոներների միջև հարաբերությունների լարվածությունը ծայրահեղ չափերի հասնելու կապակցությամբ Նոր Ջուղայի առաջնորդ Ստեփաննոս Ջուղայեցին (1683-1696) վերակենդանացնում է տպարանի գործունեությունը և 1687 և 1688 թվականների միջև ընկած շրջանում հրատարակում երեք գիրք, որոնցից ամենանշանավորը Յովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցու «Գիրք համառօտ վասն իսկապէս և ճշմարիտ հաւատոյ և դաւանութեան ուղղափառ կաթողիկէ ընդհանուր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» աշխատությունն է:

1687 թ. լույս տեսած գրքերն են Աղեքսանդր Ջուղայեցու «Գիրք ատենական որ ասի վիճաբանական» և «Գիրք ժողովածոյ ընդդէմ երկաբնակաց»-ը:

Հետագայում, 1693 թ. Նոր Ջուղայի այդ նույն տպարանում լույս է տեսնում Մովսէս Բջնեցու «Յաղագս կարգի կաթողիկոսի ձեռնադրութեան» գրվածքը:

Նոր Ջուղան իր տպագրական գործունեության թևերը փռում է նաև Եվրոպայի ու Չնդկաստանի վրա: 1686 թ. ջուղայեցի Գասպար Շահիրիմանյանի միջոցներով Վենետիկում հիմնադրվում է մի տպարան, որը սկսում է հայերեն գրքեր տպագրել: Նորջուղայեցիների հիմնադրած տպարանում 1797 թ. լույս է տեսնում Չովհաննես Մրջուզի «Գիրք պատմութեան արարեալ ի Նորն Ջուղայոյ Սրբոյ Ամենափրկչի գերահրաշ վանի միաբան Չովհաննես ճգնազգեաց վարդապետին՝ վիճաբանութիւն առ շահ Սլեմանն պարսից» աշխատությունը:

Ջուղայեցիների, կամ Չնդկաստանում ու Եվրոպայում վերընծյուղված նրանց անմիջական սերունդների ջանքերով և նյութական օժանդակությամբ հայկական տպարաններ հաստատվեցին Լիվոռնոյում, Ամստերդամում, Մարսելում, Էջմիածնում, Ս. Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Մադրասում, Կալկաթայում և մի շարք այլ հայաշատ կենտրոններում: Հայտնի է, օրինակ, որ 1660 թ. Ամստերդամում հիմնադրված տպարանը կապված էր Սպահանում ծնված հայ գրքի տպագրության նախապետ Ռսկան Երևանցու անվան հետ: 1666 թ. այդ տպարանում լույս տեսավ չքեղ ու նկարազարդ հայերեն լեզվով առաջին տպագիր Աստվածաշունչը, իսկ 1669 թ. տպագրվեց Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմությանց» աշխատությունը: Այդ նույն տպարանում 1695 թ. Թովմաս Վանանդեցին տպագրում է հայ դասական պատմագրության գլուխգործոցը՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»:

Նոր Ջուղայի գրասեր վաճառական Գրիգոր Խալդարյանը 1780 թ. Լոնդոնում հիմնադրում է հայկական տպարան, որը հետագայում տեղափոխվում է Ռուսաստան և գործում մինչև XVIII դարի վերջը: Այդ տպարանները ֆինանսավորող ջուղայեցի խոջաների համար գիրքը միայն վաճառքի ապրանք չէր, այլ հզոր միջոց՝ հայ առևտրական կապիտալի փայփայած քաղաքական իղծերը կենսագործելու համար: Բացի այդ, համաշխարհային շրջիկ վաճառականներին գիրքը անհրաժեշտ էր տարբեր

երկրների մասին տեղեկություններ հավաքելու համար: Համաշխարհային շուկայի կոնյուկտուրայի մասին խոջաներին համապարփակ տեղեկություններ տալու համար ջուղայեցի Խաչատուրի որդի պարոն Պետրոսը նույն Ամստերդամի տպարանում հրատարակում է 80 էջանոց մի տեղեկատու, որի մեջ մանրամասն տեղեկություններ էին պարունակվում տարբեր երկրներում առևտրի պայմանների մասին:

1794 թ. հնդկաստանաբնակ ջուղայեցիները Մադրասում հրատարակում են առաջին պարբերականը՝ «Ազդարարը»:

XVIII դարի վերջին Նոր Զուղայի տպարանը իր տպագրական գործունեությունը դադարեցնելուց հետո, տևական ժամանակաշրջանի ընթացքում իրանահայ տպագրությունը լռում է: Այն վերստին վերակենդանանում է, երբ 1844 թ. ճավայում վերաբնակեցված ջուղայեցի Մանուկ Հորդանանյանը իր ծննդավայրն է ուղարկում Եվրոպայում պատրաստված մի ընտիր տպարան, որը սակայն «յաղագս անյարմար պարագայից ժամանակին» անմիջապես չի սկսում աշխատել: Շուրջ երեսուն տարի անգործ մնալուց հետո, 1872-1873 թթ. տպարանը սկսում է հրատարակել գրքեր:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, երբ ծնունդ առան իրանահայ պարբերականները, Նոր Զուղայում ևս սկսում են հրատարակվել մի շարք թերթեր, որոնցից հիշատակության արժանի են «Նոր Զուղայի լրաբեր»-ը (1904-1908), «Ազդարար Առաջնորդարանի»-ն (1904-1905) և այլն:

Հ. Տեր-Հովհաննյանը իրավացիորեն գրում է, որ «ոչ սխալիմ ասել, թե Զուղայ եղև մատենադարան Հայաստանի՝ յետ գաղթականութեան Հայկազնեայ ժողովրդոցն ի Պարսկաստան»: Հիրավի, Նոր Զուղայում, հատկապես Ամենափրկիչ վանքում, կուտակվել էին հսկայական թվով ձեռագիր մատյաններ և տարբեր երկրներում հրատարակված հարուստ գրականություն, որոնց մի մասը «տարաբախտ ու խառնակ» ժամանակներում անդարձ կորստյան է մատնվել:

Հայ իրականության մեջ Նոր Ջուղան հանդիսացել է նաև գիտական մտքի աչքի ընկնող կենտրոններից մեկը: Այստեղ ապրել և ստեղծագործել են գիտության տարբեր բնագավառների գործիչներ: Հատկապես մեծ ծաղկում է ապրել հայ փիլիսոփայական միտքը: Այդ բնագավառում ամենաաչքի ընկնող դեմքերից են Սիմեոն Ջուղայեցին, Հովհաննես Մրքուզը և ուրիշներ: Սիմեոն Ջուղայեցին այն մտածողներից է, որի թողած փիլիսոփայական ժառանգության նշանակությունը դուրս է գալիս ազգային շրջանակներից: Նրա «Գիրք տրամաբանութեան» և «Մեկնութիւն Պրոկղի» աշխատությունները առ այսօր հետաքրքրում են փիլիսոփա-գիտնականներին: Փիլիսոփայական բարձր պատրաստականություն ունեցող անձնավորություններից մեկն է եղել նաև Հովհաննես Ջուղայեցին, որն ազդել է ոչ միայն հայ, այլև մասամբ պարսից փիլիսոփայական մտքի զարգացման հետագա ընթացքի վրա: Դժբախտաբար, ժամանակի խավարամիտ կղերականները այրել են նրա գործերից շատերը: Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ, փիլիսոփայական դասեր առնելու նպատակով Սիմեոն Ջուղայեցուն այցելել են ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի բազմաթիվ մտածողներ: Այդ մասին խոստովանում են նույնիսկ Ջուղայեցու գաղափարական հակառակորդներ Կղեմես Գալանոսն ու Պողոս Փիրոմալլին:

Սիմեոն Ջուղայեցին նաև խոր հետք է թողել վրաց փիլիսոփայական մտքի զարգացման վրա: Նրա գիտական ժառանգությունը համակողմանիորեն ուսումնասիրած Հ. Միրզոյանը գտնում է, որ «նա առաջիններից մեկն է, որ փորձել է ազատվել միջնադարյան սխոլաստիկայից և բեկում մտցրել հայ փիլիսոփայական մտքի մեջ՝ նոր ժամանակի ոգուն համաձայն»:

Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցուց մեզ է հասել բազմաբնույթ ու հարուստ գրական-փիլիսոփայական ժառանգություն, որի մեջ բացառիկ կարևորություն ունի «Գիրք սրբազնագործութեան» ծավալուն երկը:

Ջուղահայության ծոցից դուրս են եկել նաև պատմիչներ, որոնցից առավել աչքի ընկնողը Խաչատուր Ջուղայեցին է: Այդ գաղթօջախից դուրս եկած հոգևորականներից մի քանիսը՝ Հակոբ Ջուղայեցին, Ստեփաննոս Ջուղայեցին, Աղեքսանդր Ջուղայեցին և այլն դառնալով Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ, իրենց անջնջելի կնիքն են թողել իրենց ժամանակաշրջանի պատմական զարգացումների վրա: Նրանցից մեկը՝ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը (1655-1680) դարձավ XVII դարի հայ ազատագրական պայքարի ջահակիրը: Նրա գաղափարական ուսուցիչներն էին Խաչատուր Կեսարացին և Սիմեոն Ջուղայեցին:

Նոր Ջուղան իր լուծման է ներդրել նաև հայ տոմարագիտության զարգացման գործում: Այստեղ 1616 թ. Ազարիա Ջուղայեցին կազմում է հայկական նոր տոմար, որը ձերբագատված լինելով մախորդ տոմարների էական թերություններից, տարածում է գտնում ինչպես Իրանի ու Հնդկաստանի հայ գաղթավայրերում, այնպես էլ բուն Հայաստանում: Ազարիայի տոմարը 1647 թ. տպագրվել է Նոր Ջուղայում, իսկ ապա 1675 թ. Ղուկաս Վանանդեցու տպարանում:

Խաչատուր Ջուղայեցին շարադրել է քերականության մի դասագիրք՝ «Գիրք որ կոչի քերականութիւն» վերնագրով, որը մինչև XVIII դարի վերջը գործածության մեջ էր գտնվում Ջուղայի դպրոցներում: Այդ դասագրքի մի քանի օրինակներ պահվում են Երևանում՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Հայ քերականական մտքի պատմության մեջ մեծ է նաև Հովհաննես Մրջուզ Ջուղայեցու վաստակը: Թեև նրա ժամանակ հրապարակի վրա արդեն կային Խաչատուր Ջուղայեցու, Սիմեոն Ջուղայեցու, Կղեմես Գալանոսի, Ոսկան Երևանցու, Հովհաննես Հոլովի աշխատությունները հայոց լեզվի քերականության մասին, սակայն Հովհաննես Ջուղայեցու աշխատանքը, որը 1711 թ. լույս է տեսել Ամստերդամում «Քերականություն և տրամաբանություն» վերնագրով, մասնագետների գնահատմամբ «մի քայլ առաջ էր» մյուսների համեմատությամբ:

Նոր Ջուղայում զարգացել են նաև արհեստները: XVII-XVIII դարերում հատկապես բարձր զարգացման էին հասել ոսկերչությունը, գորգագործությունը, կերպասագործությունը, ներկարարությունը, բրուտագործությունը, մետաղամշակությունը, փայտի, թանկագին քարերի մշակումը և այլն:

Մեր կողմից բազմիցս մեջ բերված եվրոպացի Ֆրանչեսկոյի և Ամստերդամում առևտրական գործերով գտնվող նորջուղայեցի վաճառական խոջա Սաֆարի երկխոսության մեջ եվրոպացու այն հարցին, թե ինչ գլխավոր սանիաթ (արհեստ) կա հայոց մեջ», խոջա Սաֆարը պատասխանում է, նկատի ունենալով Նոր Ջուղան. «Ամենայն հասարակ սանիաթ մեր ազգին մեջ կայ. ինչպես ասենք դերձիկ, գթակակար, բաբուջկար (մաշիկներ և կոշիկ պատրաստող), դալլաք (վարսավիր), խառատ, դուրգար (հյուսն), որմնադիր, ոսկերիչ, դարբին, ջուլհակ, գրագիր, կազմարար, ծաղկարար (նկարիչ, ձեռագրեր ձևավորող), ներկարար, մագաղաթագործ, ապրշմագործ (մետաքսագործ), տպագիր, բասմաչի (կտորներ ծաղկազարդող) և այլն բազումս»: Ինչպես Իրանի այլ հայ գաղթօջախներում, այնպես էլ Նոր Ջուղայում բավականին զարգացած է եղել նաև գորգագործությունը: Իրանահայերի գործած գորգերը հայտնի են եղել «Արմանի-բաֆ» անունով և մեծ հռչակ են ունեցել ոչ միայն Իրանում, այլև միջազգային շուկաներում:

Ջուղահայ արհեստավորները լայնորեն օգտվել են իրանական արվեստի ու արհեստի հարուստ ավանդույթներից, իրենց հերթին մեծապես ազդելով նրա զարգացման վրա:

Նոր Ջուղան ունեցել է իր արհեստավորական դասի ավագը՝ «ուստաբաշին», որի պաշտոնը ընտրովի էր: Ուստաբաշին պետական մարմինների առջև հանդես էր գալիս որպես քաղաքի արհեստավորական համքարությունների ղեկավար: Աղբյուրներում հիշատակվում է ուստաբաշի Հակոբջանի անունը:

XVII-XVIII դարերում Նոր Ջուղայում նկատվել է նաև պարսկահայ աշուղական գրականության և ժողովրդական բանահյու-

սության բավականին ակնառու վերելք: Այդ մասին են վկայում մեզ հասած թվով ոչ մեծ, բայց բովանդակությամբ արժեքավոր և հուզիչ տաղերն ու բանաստեղծությունները:

Նոր Ջուլայում ստեղծված հարուստ մշակութային ու գիտական ժառանգությունը թեև մշտապես եղել է հայ ու օտարազգի ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում, սակայն բազմաթիվ արժեքներ, որոնք ցրված են աշխարհի տարբեր գրադարաններում ու պահոցներում, դեռևս սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին:

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԵՎ ՄՊԱՅԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ¹

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՒՄ ԱՌ ԱՅՍՈՐ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ	ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՏԱՐԵԹԻՎԸ	ԳՏՆՎԵԼՈՒ ՎԱՅՐԸ
1. Սուրբ Ամենափրկիչ Վանք	1664	Մեծ Մեյդան
2. Սուրբ Հակոբ մատուռ	1606	Մեծ Մեյդան
3. Սուրբ Գևորգ (Խոջենց)	1610	Փոքր Մեյդան
4. Սուրբ Աստվածածին	1613	Մեծ Մեյդան
5. Սուրբ Ստեփաննոս	1614	Հակոբբջան
6. Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ	1621	Չարսու
7. Սուրբ Կատարինե անապատ կուսանաց	1623	Չարսու
8. Սուրբ Բեթղեհեմ	1628	Մեծ Մեյդան
9. Սուրբ Նիկողայոս	1630	Ղարազել
10. Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ	1633	Փոքր Մեյդան
11. Սուրբ Սարգիս կամ Օհանա վանք	1659	Երևան
12. Սուրբ Մինաս կամ Սուրբ Լուսավորիչ	1666	Թավրիզ
13. Սուրբ Ներսես կամ Սուրբ Ավետյաց	1666	Գյալուաբադ (Զոչեր)

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՎԵՐՎԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

14. Սուրբ Նազարեթ	1611	Մեծ Մեյդան
15. Սուրբ Հակոբ Մուրատենց	1632	Մեծ Մեյդան
16. Սուրբ Հովհաննես Շահվելենց	1658	Մարմուն
17. Սուրբ Աստվածածին	1658	Դովլաթաբադ
18. Սուրբ Հակոբ Բաղաբայ	1666	Երևան թաղում
19. Սուրբ Թովմա (Զանգով ժամ)	1695	Փոքր Մեյդան
20. Սուրբ Հոգի	?	Մեծ Մեյդան
21. Սուրբ Աստվածածին	?	Գասկ
22. Սուրբ Մինաս	?	Գասկ

¹Ներքոհիշյալ տվյալները վերցված են հետևյալ աղբյուրներից. 3.Տեր - Յովհաննես, Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ ՅԱսպահան, հատ. 2, Նոր Զուղա, 1881: GHOUASSIAN V., The EMERGENCE OF THE ARMENIAN DIOCESE OF NEW JULFA IN THE SEVENTEENTH CENTURY, ATLANTA, GEORGIA, 1998; JOHN CARSWELL, NEW JULFA: THE ARMENIAN CHURCHES AND OTHER BUILDINGS, OXFORD, 1968

23. Սուրբ Անանիա Առաքյալ	?	Դեյնուն
24. Սուրբ Աստվածածին Սափրագենց	?	Մարնուն

**Սպահանի եկեղեցիներ, որոնք կատարելապես
ավերված են 17-րդ դարում:**

	Կառուցման տարին	գտնվելու վայ- րը
25. Սուրբ Զովհաննես Մկրտիչ	1609	?
26. Սուրբ Զրեշտակապետաց	1609	?
27. Սուրբ Զակոբ	1609	?
28. Սուրբ Սարգիս	1609	?
29. Սուրբ Զարուքյուն	1617	?
30. Սուրբ Աստվածածին	1617	Թորսկան
31. Սուրբ Ամենափրկիչ	1634	Թորսկան
32. Սուրբ Աստվածածին	1643	Շահաստրոն
34. Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ	1660	Գովդեհ Ջայեն- դերուդ
35. Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ	?	Թորսկան
36. Սուրբ Բեթղեհեմ	?	Շամսաբադ

**17-րդ դարի եւ 18-րդ դարի սկզբի էջմիածնի
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ ԵՎ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ**

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ	ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐ	
Դավիթ Վաղարշա- պատցի	1584-1624?	1608?-1623
Մելքիսեթ Գառնեցի	1593-1626	Մեսրոպ Ջուղայեցի Խաչատուր Կեսարացի
աթոռակից		1623-1629
Ավետիս աթոռակից	1601?-1623	Պողոս Տիվրիկեցի
Սրապիոն Ուռույեցի	1603-1606	1629-1630
աթոռակից		Զաքարիա վարդապետ
Սահակ Գառնեցի	1623-1627	1630-1631
աթոռակից		Խաչատուր Կեսարացի
Մովսես Սյունեցի	1623-1627	1631-1646
Փիլիպպոս Աղբա-	1629-1632	Դավիթ Ջուղայեցի
	1633-1655	Ստեփաննոս Ջուղայեցի
		1652-1683 1683-1696

Կեցի			
Հակոբ Ջուղայեցի	1655-1680	Աղեքսանդր Ջուղայեցի	1698-1706
Եղիազար Այնթափցի	1681-1691	Մովսես Ջուղայեցի	1706-1724
Նահապետ Եղեսացի	1691-1705		
Ստեփաննոս Ջուղա- յեցի	1696-1697		
Աղեքսանդր Ջուղա- յեցի	1706-1714		
Աստվածատուր Հա- մադանցի	1715-1725		

ՆՈՐ ՋՈՒՂԱՅԻ ՔԱԼԱՆԹԱՐՆԵՐԸ

Սաֆար, խոջա Խաչիկի որդին	1605-1618
Նազար, Սաֆարի եղբայրը	1618-1636
Սարֆրազ, Նազարի որդին	1636-1656
Հայկազ, Սարֆրազի եղբայրը	1656-1660?
Աստվածատուր Միրիթենց	1671
Աղափիրի, իսլամացած դավանափոխ	1671
Աբրահամ	1673?
Ավետիս	1683
Ղուկաս	1687
Ավետ, իսլամացած դավանափոխ	1691
Ղուկաս, Պետրոսի որդին	1692-1703?
Ավետ	1703?-1705
Հարություն, Գրիգորի որդին	1705-1707
Ստեփանոս Մուսաբեկենց, Աղափիրի որդին	1707-1708
Զաքարե, Կիրակոսի որդին	1709-1719?
Խաչիկ, սպանված աֆղանների կողմից	1719?-1722
Օհաննես	1727

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893:

Ալիշան Ղ., Հայ-վենետ կամ յարընչութիւնը հայոց և վենետացի ժգ-դ և ի ժե-դ դարս, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1896:

Ալպոյաճեան Ա., Պատմություն հայ գաղթականության, մասն Բ, Կահիրե, 1955:

Աճառյան Հրաչյա, Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002:

Այվազյան Արզամ, Ջուղա, Երևան, 1984:

Անդրիկեան Հ. Ն., Հին դեմքեր. Մինաս, «Բազավեպ», 1907, թիւ Ե:

Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Երևան, 1990:

Աղանեան Վահան, Նոր Ջուղայի եկեղեցի սրբատեղիներ, Նոր Ջուղա, 1927, մասն Գ, Կահիրե 1961:

Աղեքսանդր Ջուղայեցի, Գիրք ատենական որ ասի վիճաբանական, Նոր Ջուղա, 1687:

Առաքելյան Հ., Ակնարկ Պարսկաստանի հայերի անցեալի վրայ, «Գեղունի», 1904, թիւ 1-10:

Առաքելյան Հ., Պարսկաստանի հայերը, նրանց անցյալը, ներկան և ապագան, մասն Ա, Վիեննա, 1911:

Ավդալբեկյան Թ., Անհայտ աղանդավորներ հայոց մեջ Զգ և Զե դարերում, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969:

Արթինեան Հովհ., Նորջուղայեցի հայերում առևտուրը Ժե դարում, «Անահիտ», № 1-4, Փարիզ, 1908:

Բայբուրդյան Ա. Վ., XVII դարում Արևելյան Հայաստանում կաթոլիկ միսիոներների գործունեության պատմությունից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1989, № 2:

Բայբուրդյան Վ. Վ., Կարմեյանների միաբանության միսիոներների գործունեությունը իրանահայության շրջանում (XVII դ.), «Լրաբեր» հասարակ. գիտութ., 1988, № 11:

Բայբուրդյան Վ. Ա., Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը XVII դարում, Թեհրան, 1996:

Բայբուրդյան Վ. Ա., Նոր Ջուղայի հայկական գաղութը և կաթոլիկ միսիոներների կազմակերպությունները, «Տեղեկագիր» հասարակ. գիտութ., 1964, № 9:

Բայբուրդյան Վ. Ա., Նոր Ջուղայի վաճառականությունը և արևմտաեվրոպական կապիտալի տնտեսական էքսպանսիան Իրանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1966, № 3:

Բայբուրդյան Վ. Ա., Նոր Ջուղայի հայ գաղթօջախը, «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակչ., Երևան, 1972, հատ. 4:

Բայբուրդյան Վ. Ա., Նոր Ջուղա, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հատ. 8:

Բայբուրդյան Վ. Ա., Իրանահայերի մասնակցությունը իրանաեվրոպական հակաթուրքական դաշինք ստեղծելու փորձերում (XVI-XVII դարեր), «Լրաբեր» հասարակ. գիտությունների, 1984, № 9:

Բայբուրդյան Վ. Ա., Հայերը և լևանտյան առևտուրը XVII դարում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, № 2 (109):

Բայբուրդյան Վ. Ա., Միջերկրածովյան առևտրական ճանապարհը և հայ վաճառականների առևտուրը Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ XVII դարում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, № 3 (118):

Բայբուրդյան Վ. Ա., Հայաստանի ազատագրման խնդիրը և ջուղայահայ առևտրական բուրժուազիան XVI-XVII դարերում: «XVI-XVII դարերի ազատագրական շարժումները և հայ գաղթավայրերը» (հոդվածների ժողովածու), ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակչ., Երևան, 1989:

Բայբուրդյան Վ. Ա., Իրանահայ վաճառականության առևտուրը Յնդկաստանի հետ XVII դարում: «Հայաստանի պատմական կապերը հարևան երկրների և ժողովուրդների հետ», գիտական աշխատությունների ժողովածու, ՀԽՍՀ ժողովրդական կրթության մինիստրություն, Երևան, 1989:

Գալենքարյան Գ., Հովակիմ վ. Ջուղայեցի Արքեպիսկոպոս Էջմիածնի (1666-1720), «Հանդես ամսօրեա», 1914:

Գիրք ժողովածու ընդդեմ երկաբնակաց, Նոր Ջուղա, 1687:

Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, Երուսաղեմ, 1915:

Գորոյանց Ն. Հ., Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968:

Դանեղյան Լ. Գ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպէս Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1978:

Դանեղյան Լ. Գ., Հայերի բռնագաղթն Իրան XVII դարում, «Լրաբեր» հասարակ. գիտութ., 1969, № 8:

Եղգարյան , Իրանի Չարմահալ գավառը, Թեհրան, 1963:

Երեմյան Ա., Նկարիչ Մինասի կյանքի և ստեղծագործության հիմնական գծերը, «Ամահիտ», 1938, մայիս-օգոստոս:

Երեմյան Ա., Նորագյուտ էջեր Նոր ջուղայի որմնանկարչությունից, «Ամահիտ», 1939, հունվար-մարտ:

Երեմյան Ա., Նոր Ջուղա, Նոր Ջուղա, 1919:

Երեմյան Ա., Նոր Ջուղայի XVII դարի որմնանկարչության հուշարձանը, Նյու- Յորք, 1942:

Երեմյան Ա., Սպահանի Փերիա գավառը, Նոր Ջուղա, 1919:

Ջաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը, Երևան, 1938:

Ջաքարիա Սարկավազ Քանաքեռցի, Վաղարշապատ, 1870:

✓ Ջեքիյան Պ. Լ., Խոջա Սաֆար շահ Աբբասի դեսպան Վենետիկի մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1983, № 1:

Թաղիադեան Մ., Պատմութիւն Պարսից, հ. Ա, Կալկաթա, 1846:

Թաղիադեան Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, հ. I, Կալկաթա, 1847:

Իրազեկ Յ., Պատմություն հնդկահայ տպագրության, խմբ. Վ. Ղուկասյան, Անթիլիաս, 1986:

Լեո, Հայկական տպագրություն, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1986:

Լեո, Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք I, Երևան, 1969:

Լեո, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, հ. 1, Երևան, 1934:

Լևոնյան Գ., Հովհաննես վարդապետ Մրջուզ, «Էջմիածին», 1944, № 1:

Խաչատուր Ջուղայեցի, Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցույ Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905:

Խաչիկյան Լ. Ս., Ջե դարի հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, հ. I-III, Երևան, 1951-6:

Խաչիկյան Շ. Լ., Նոր Ջուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Երևան, 1988:

Խաչիկյան Շ. Լ., 1667 թ. հայ-ռուսական առևտրական պայմանագիրը և Նոր Ջուղայի ինքնավար մարմինները, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. VIII, Բեյրութ, 1980:

Խաչիկյան Շ. Լ., Նոր Ջուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրա-տնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Երևան, 1988:

Խաչիկյան Շ., Լ., Շահվելու որդի Սարհադի հաշվեմատյանը, Երևան, 1994:

Կանոնադրութիւն Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի հայոց ազգային սահմանադրութեան, Նոր Ջուղա, 1909:

Կյուլպենկյան Ռ. Վ., Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, Երևան, 1986:

Հակոբյան Տ., Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիոներների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII-XVIII դդ.), «Արևելագիտական ժողովածու», հ. I, Երևան, 1960:

Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. I, Երևան, 1932:

Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները. V-XVIII դարեր, Երևան, 1976:

Հայերեն ձեռագրերի ժե դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հտ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974:

Հանանյան Ժ. Գ., Նոր Ջուղայի բնակչությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, «Նոր ազդարար», Կալկաթա, 1951:

Հարանց վարք, Նոր Ջուղա, 1641:

Հովհաննես Մակվեցի, Ողբ հայաստանյաց աշխարհի յերևանայ և Ջուղայու, Պ. Մ. Խաչատրյան, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր, Երևան, 1969:

Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու հաշվետումարը: Աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի և Հ. Փափազյանի, Երևան, 1984:

Հովհաննիսյան Աշոտ, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959:

Հովհաննես վարդապետ Մրքուզ Ջուղայեցի, Ըղծալի Քրիստոսի օրենքը, աշխատասիրությամբ պրոֆ. Գ. Մ. Նալբանդյանի, Երևան, 1998:

Ղազարյան Մ., Հայ կերպարվեստը XVII-XVIII դարերում (գեղանկարչություն), Երևան, 1974:

Ղազարյան Մ., Նոր Ջուղայի XVII դարի հայ նկարչությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 1:

Ղուկասյան Վ., Ստեփանոս կաթողիկոս Ջուղայեցի, «Հասկ հայագիտական հանդես», հ. II-III:

Ղուկաս Վանանդեցի, Բանալի համատարածի աշխարհացոյցին մերոյ նորածնի, Ամստերդամ, 1696:

Ղուկաս Վանանդեցի, Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոյ և դրամից բոլոր աշխարհի, Ամստերդամ, 1699:

Մաթևոսյան Ա., Ծանապարհացոյց ջուղայեցի Պետրոսի որդի Հակոբի, «Բանբեր մատենադարանի», № 8, Երևան, 1967:

Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., կազմեց Հակոբյան Ա., հ. Բ, Երևան, 1951-6:

Մինասյան Լ. Գ., Դիվան Ն. Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի 1600-1900, Նոր Ջուղա, 1983:

Մինասյան Լ. Գ., Գրչության արվեստը Նոր Ջուղայում, Նոր Ջուղա, 1991:

Մինասյան Լ. Գ., Խոջա Ավետիք և Ամենափրկիչ վանքի տաճարի նկարագրողումը, «Հասկ», 1971, հունվար:

Մինասյան Լ. Գ., Սպահանի հայոց թեմի առաջնորդները, Նոր Ջուղա, 1996:

Մինասյան Լ. Գ., Պատմություն Փերիայի հայերի, Անթիլիաս, 1971:

Մինասյան Լ. Գ., Պատմագիր Ստեփանոս Երեց, Թեհրան, 1956:

Մինասյան Լ. Գ., Մի քանի գրավոր փաստաթղթեր ժե դարի նկարիչ Մինասից, «Բազմավեպ», 1982, թիւ 1-2:

Մինասյան Լ. Գ., Ցուցակ ձեռագրաց ՆորՋուղայի Ս. Ամենափրկչյան վանաց թանգարանի, հ. II, Վիեննա, 1972:

Մինասյան Լ. Գ., Նոր Ջուղայի գերեզմանատունը, Նոր Ջուղա, 1985:

Մինասյան Լ. Գ., Նոր Ջուղայի տպարանը և իր տպագրած գրքերը, Նոր Ջուղա, 1972:

Միրզոյան Հ. Ղ., Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի, Երևան, 2001:

Միրզոյան Հ. Ղ., Հովհաննես Ջուղայեցու «Գիրք սրբազնագործութեան» երկի տպագրության պատմության շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1980, № 3:

Միրզոյան Հ. Ղ., Ստեփանոս Դաշտեցու «գրույց-բանավեճերի պատմամշակութային արժեքը», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1995, № 3:

Միրզոյան Հ. Ղ., XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երևան, 1983:

Միրզոյան Հ. Ղ., Սիմեոն Ջուղայեցի, Երևան, 1971:

Յարութին Տէր-Յովհաննեանց, Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ
յԱսպահան, հ. I, Նոր Ջուղա, 1880, հ. II, Նոր Ջուղա, 1881:

Յովհաննէս Մրցուզ, Գիրք պատմութեան արարեալ ի Նորն
Ջուղայու Սրբոյ Ամենափրկիչ գերահրաշ վանի միաբան Յով-
հաննէս ճգնազգեաց վարդապետին վիճաբանութիւն առ շահ
Սլիւման պարսից, Կալկաթա, 1797:

Յովհաննէս Ջուղայեցի, Գիրք համառոտ վասն իսկապէս
ճշմարիտ հաւատոյ և դաւանութեան ուղղափառ կաթողիկէ ընթ-
հանուր Հայաստանեաց եկեղեցւոյ, Նոր Ջուղա, 1687:

Յովհաննէս Ջուղայեցի, Գիրք պատմութեան, Կալկաթա,
1797:

Ոսկանյան Ն., Կորկոտյան Բ., Սավալյան Ա., Հայ գիրքը 1512-
1800 թթ., Երևան, 1988:

Չամչյանց Միքայել, Հայոց պատմություն, Գ հատոր, Երևան,
1984:

Պատկանյան Բ., Նշխարի մատենագրութեանց հայոց, Ս. Պե-
տերբուրգ, 1884:

✓ Պետրոսյան Պ., Նոր Ջուղայի նախկին հայ բնակիչների կյան-
քը, Նոր Ջուղա, 1974:

Սարուխան Ա., Հոլանդիան և հայերը ԺՃ-ԺԹ դարերում, Վիեն-
նա, 1926:

Սիմեոն Երևանցի, «Ջամբռ», Վաղարշապատ, 1873:

Սիմեոն Լեհացի, Սիմեոն Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, տարեգրու-
թիւն և յիշատակարանք, Վիեննա, 1936:

Սիմեոն Ջուղայեցի, Գիրք, որ կոչի Տրամաբանութիւն, Կ. Պո-
լիս, 1728:

Սյուրմեյան Ա., Պատմություն Հալեայի ազգային գերեզմանա-
տանց և արձանագիր հայերեն տապանաքարերու, Հալեայ,
1935:

✓ Ստեփանյան Աշոտ, Նոր Ջուղայի կենցաղային մշակույթը,
Երևան, 2000:

Ստեփանոս վարդապետ, Ողբ Ջուղայեցւոց, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1847:

✓ Վրույր Վ., Ջուղա, «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1967, № 3:

Տեր-Աստվածատրյանց Հայկ, Հայ վաճառականությունը Ռուսիայում, Պարիս, 1906:

Տեր-Ավետիսյան Ս., Ցուցակ ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկչյան վանաց թանգարանի, հ. I, Վիեննա, 1970:

Ուղուրլեան Մ. Վ., Պատմութիւն հայոց գաղթականութեան և շինութեան եկեղեցւոյ նոցա ի Լիւռնոյ քաղաքի, Վենետիկ, 1891:

Փափազյան Հ. Դ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը, «Բանբեր մատենադարանի», № 3(1956):

Փափազյան Վ. Հ., Առևտրական ճանապարհների պաշտպանությունը Սեֆյան պետությունում XVII դարում, «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1986, № 4:

Փափազյան Վ. Հ., Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում XVI-XVII դդ., Երևան, 1990:

Փափազյան Վ. Հ., Կոստանդ Ջուղայեցու «Աշխարհաժողովի» Հալեպ-Թավրիզ մայրուղուն վերաբերող հատվածը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1985, № 6:

Քիւրտեան Հ., Նիւթեր հայ վաճառականութեան պատմութեան համար: (Առանց տպագրութ. տեղի և թվականի):

Քիւրտեան Հ., Ճան Էլընի և Մընկոյ Կրահենմի ուղեւորութիւնը Պարսկաստան 1739 թ. (առանձնատիպ):

Քյուրդյան Հ., Ջուղայեցի խոջա Նազար և իր գերդաստանը (առանձնատիպ):

Армяно-русские отношения в XVII в., сборник документов, т. I, Ереван, 1953.

Байбуртян В. А., Армянская колония Новой Джульфы в XVII в. (Роль Новой Джульфы в ирано-европейских политических и экономических связях, Ереван, 1969.

Байбуртян В. А., Посредническая роль новоджульфинских купцов в дипломатических отношениях Ирана с западноевропейскими странами в начале XVII в. „Краткие сообщения Института Народов Азии АН СССР“, 1964, № 77.

Байбуртян В. А., Торговый договор английской Ост-Индской компании с армянскими купцами Новой Джульфы (1688 г.). „Тезисы и планы докладов конференции аспирантов и научных сотрудников Института Народов Азии АН СССР“, 1964 г.

Белл Дж, Белевы путешествия через Россию в разные азиатские земли: а именно - в Исфахан, в Пекин, в Дербент и Константинополь, ч. 1-3, Санкт-Петербург, 1776.

Бушев П. П., История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1586-1612 гг., Москва, 1967.

Бушев П. П., История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1613-1621 гг., Москва, 1987.

Бушев П. П., Посольство Артемия Волинского в Иран в 1715-1718 гг., Москва, 1978.

Бэр А., История всемирной торговли, ч. II, Москва, 1878.

Дневник осады Испагани афганцами, веденный Петросом ди Саргис Гиланенц в 1722 и 1723 гг., СПб, 1870.

Дживелегов А. К., Торговля на Западе в средние века, СПб, 1904.

Зевакин Е. С., Персидский вопрос в русско-европейских отношениях XVII в., „Исторические записки“, М., 1940.

Зонненштраль-Пискорский А. А., Международные торговые договоры Персии, М., 1931.

Какаш и Тектандер, Путешествие в Персию через Московию в 1602-1603 гг., М., 1896.

Кузнецова Н. А., Об участии немусульман в торговле Ирана. „Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме“, М., 1980.

Куканова Н. Г., Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII - первой половине XIX в., Саранск, 1977.

Куканова Н. Г., Роль армянского купечества в развитии русско-иранской торговли в последней трети XVII в., „Краткие сообщения Института Народов Азии АН СССР“, вып. 30, М., 1961.

Олеарий А., Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах (пер. с немец. П. Барсов), М., 1870.

Патканов К., Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян XVII в., СПб, 1873.

Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв., Ленинград, 1949.

Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг., Тифлис, 1902.

Смирнов П. П., Экономическая политика Московского государства в XVII в., Киев, 1912.

Тер-Аветисян С. В., Город Джуга. Материалы по истории торговых сношений Джульфинских купцов XV-XVIII вв., Тифлис, 1937.

Фехнер М. В., Торговля русского государства со странами Востока в XVI веке, М., 1952.

A Chronicle of the Carmelites in Persia, and the Papal Mission of the XVII and XVIII Centuries, Vols. I-II, London, 1939.

Ashjian M. (ed.), *Album, All Saviour's Cathedral*. New Julfa - Isfahan, Tehran, 1975.

Bacqué - Grammont J. L., *Études turco-safavides*, I. Notes sur le blocus du commerce iranien par Selim I, "Turcica", № 6, 1975.

Baiburtian Vahan, *International Trade and the Armenian Mercants in the Seventeenth Century*, New Delhi, 2004.

Basil A., *Armenian Settlements in India*, Calcutta, 1969.

Bastani Parisi M. E., *La "route de la soie" dans l'histoire de l'Iran*, "Studia et Acta Orientalia", VIII, 1971.

Bayani K., *Les Relations de l'Iran avec l'Europe Occidentale a l'Epoque Safavide*, Paris, 1937.

Bellan L. L., *Chah Abbas. Sa vie, Son Histoire*, Paris, 1932.

Bells travels in Asia. A General collection of the Best and Most interesting voyages and travels by John Pincerton, London, 1811.

Berchet G., *La Republica di Venezia e la Persia*, Torino, 1865.

Bedik P., *Cehil Sutun*, Viennae, 1678.

Blunt W., *Ispahan, Perle de la Perse*, R. Latone (tr.), Paris, 1967.

Boase T. S. R. *A Seventeenth Century Typological Cycle of Paintings in the Armenian Cathedral of Julfa*. "Journal of Warburg and Courtland institutes", vol. XIII, № 3-4, 1950.

Boulnois L., *The Silk Road*, London, 1966.

Bournoutian G., *The Armenian Community of Isfahan in the Seventeenth Century*, "The Armenian Review", vol. XXIV, № 4, (Winter, 1971), vol. XXV, № 1 (spring, 1972).

Bruyn, Cornelis de. *A new and More Correct Translation than has hitherto appeared in public, of Mr. Cornelius Le Brun's Travels into Muskovy, Persia, and Divers Parts of the East Indies, containing an Accurate Discription of all such Articles as one most remarkable in each of these different countries, and most worthy the Attention of the Curious Reader...*, London, 1759.

Carswell J., *New Julfa: Armenian Churches and Other Buildings*, Oxford, 1968.

Carswell J., *New Julfa and the Safavid image of the Armenians*. "The Armenian image in History and the Literature, R. G. Hovhannesian (ed.), Malibu, 1981.

Carswell J., *The Armenians and East-West trade through Persia in the XVII th Century*, "Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans L'Océan Indien", Paris, 1970.

Cash W. W., *The Anglican Chorch in Persia: Anglican Missionary Attempts in the Colony of Orthodox Armenians in Julfa*. "The Muslim World", № XX, (1930).

Cartwright John, *Voyage from Aleppo in Hispahan and back again*. "Hakluytus posthumus or Purchase his Pilgrimes", vol. 8, Glasgow, 1905.

Chardin, Jean. *Voyages du Chevalier Chardin, en Perse, et autres Lieux de l'Orient*. Enrichis de figures en Taille-douce, qui representent les Antiquites et les choses remarquables du Pais. Nouvelle Edition, Augmentee du Couronnement de Soliman III et d'un grand nombre de passages tires du Manuscrit de l'Auteur, qui ne se trouvent point dans les Editions Precedentes, vol. I-IV, Amsterdam, 1735.

Chardin, Jean. *Sir Jonh Chardin's Travels in Persia*, New York, 1988.

Charles Issawi, *The Economic History of Iran: 1800-1914*, Chicago, 1971.

Dauller-Deslandes Andre, *The Beauties of Persia*, Cambridge, 1927.

Denison Ross, Edvard, *Sir Anthony Sherley and His Persian Adventure*, London, 1933.

Della Valle, Pietro. *Les Fameux Voyages de Pietro Della Valle, Gentil-home romain, surnommé l'illustre voyageur; avec un denombrement tresexact des choses les plus curieuses, et les*

plus remarquables qu'il a veeues dans la Turquie, l'Egypte, la Palestine, la Perse, et les Indes Orientales, et que les Autheurs qui en ont cy devant écrit, n'ont jamais observées; Le tout écrit en forme de Lettres, adressées au Sieur Schipano son plus intime Amy, Paris, 1663.

Der Nersessian S., Mekhitarian A., Armenian Miniatures from Isfahan, Brussels, 1984.

Du Mans, Raphael, Estat de la Perse en 1660, Paris, 1890.

Farmayan H. F., The beginnings of modernization in Iran. The policies and reforms of Shah Abbas I. Salt Lake City, Utah, 1969.

Ferrier R. W., The Agreement of the East India Company with the Armenian Nation, 22nd June, 1688. "Revue des Etudes Arméniennes", N. S., VII (1970).

Ferrier R. W., The Armenians and the East India Company in Persia in the seventeenth and Early Eighteenth Century.- "Economic Histoiry Review", 2-nd Series, XXVI, 1973.

Ferrier, Ronald W., An English view of the Persian trade in 1618, "Journal of the Economic and Social Histoiry of the Orient", vol. 19, part. 2, 1976.

Fryer, John M. D., A New Account of East India and Persia, being Nine yars' Travels, 1672-1681, vols. I-III, London, 1909-15.

Gabriel de Chinon, Relations Nouvelles du Levant, Lyon, 1671.

Ghougassian V. S., The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the seventeenth century, University of Pennsilvania, 1998.

Gouvea, Antonio de. Relation des Grandes Cuerres et Victoires obtenues par le Roy de Perse Cha Abbas Contre les Empereurs de Turquie Mahomet et Achmet son fils. En suite du voyage de Quelques Religieux de l'Ordre des Hermites de S. Augustin Envoyez en Perse par le Roy Catholique dom Philippe Second Roy de Portugal, Rouen, 1646.

Gregorian V., Minorities of Isfahan: The Armenian Community of Isfahan 1582-1722, (Studies on Isfahan, part II), "Iranian Studies", vol. VII, № 3-4, (Summer-Autumn, 1974).

Gulbenkian R. B., Philippe de Zagly, Marchand Arménien de Julfa, et l'Etablissement du Commerce en Courlande en 1696, "Revue des Etudes Armeniennes", N. S., VII (1970).

Gulbenkian R. B., Les relations entre l'Arménie et le Portugal du Moyen Age au XVI siècle. "Revue des études arméniennes", Paris, 1980, t. 14.

Haig T. W., Graves of Europeans in the Armenian Cemetery at Isfahan, "Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain", 1919.

Hanway J., An Historical account of the British trade over the Caspian Sea, 4 vols., London, 1753.

Hekmat Mohammad Ali, Essai sur l'histoire des relations politiques Irano-Ottomanes de 1722-1747, Paris, 1937.

Heyd W., Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age, Amsterdam, 1967, t. II.

Herbert, Sir Thomas, Some Years Travels into Parts of Africa and Asia the Great, Describing, more Particularly the Empires of Persia and Indostan; Interwoven with such remarkable occurrences as hapened in those parts during these later times..., London, 1677.

Herbert Thomas, Travels in Persia, 1627-1629, London, 1928.

Herzig Edmund, The Family firm in the Commercial organisation of the Julfa Armenians, "Etudes Safavides", Jean Calmard (éd.), Paris-Téhéran 1993.

Herzig E. M., The Iranian Raw Silk Trade and European Manufacture in the XVIIth and XVIIIth Centuries, "The Journal of European Economic History", v. 19, number 1 - winter 1990.

Herzig E. M., The Rise of the Julfa Merchants in the Late Sixteenth Century, "Pembroke Papers" 4 (1996).

Herzig E. M., The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan: a study in pre-modern Asian trade, D. phil., dissertation, Oxford 1991.

Herzig E. M., The deportation of the Armenians in 1604-1605 and Europe's myth of Shah Abbas I, in C. Melville(ed.) *Persian and Islamic Studies in honour of P. W. Avery. "Pembroke Papers" I*, 1990.

Herzig E. M., The volume of Iranian raw silk exports in the Safavid period, *"Iranian Studies"*, 25, 1992.

Jackson P. (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. VI, Cambridge, 1986.

Karapetian K., *Isfahan, New Julfa. The Houses of the Armenians, Part I*, Rome, 1974.

Kevonian K., *Marchants Arméniens au XVII Siècle. A Propos d'un Livre Arménien publié à Amsterdam en 1699*, *"Cahiers du Monde Russe et Sovétique"*, XVI (2), Avril-Juin, 1975.

Kevorkian R. H., *La Diplomatie Arménienne Entre l'Europe et la Perse au temps de Louis XIV*, *"Arménie Entre Orient et Occident"*, Paris, 1996.

Kevorkian R. H., *Le Négoce International des Arméniens au XVIIe Siècle*, *"Arménie Entre Orient et Occident"*, Paris, 1996.

Kevorkian R. H., *Livres Missionnaire et Enseignement Catholique Chez les Arméniens 1583-1700*, *"Revue des Etudes Arméniennes"*, № 5, Tome XVI, Paris, 1982.

Khackikian L., *Le Registre d'un Marchand Arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1693)*, *"Annales Economies Sociétés Civilisations"*, 1967, № 2, mars-avril.

Krusinski, Tadeusz Juda. *The History of the Late Revolutions of Persia; Taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan; who Liwed Twenty Years in that Country...*, London, 1729.

Lewis B., Some English Travellers in the East, "Middle Eastern Studies", IV, 3 (april, 1968).

Lockhart L., The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia, Cambridge, 1958.

Lopes R. S., and Raymond L. W., Medieval trade in Mediterranean World, London, 1955.

Machault, Jacques de. "History of Mission of the Fathers of the Society of Jesus, Established in Persia by the Reverend Father Alexander of Rhodes", Sir Arnold Wilson (tr.), "Bulletin of the School of Oriental Studies", 1925, № 4:

Macler F., Quatre Conférences sur l'Arménie et les Arméniens Faites en Hollande, Paris, 1932.

Manoukian A. and A. (eds.), Documents of Armenian Architecture № 21: Nor Julfa, Venice, 1992.

Martin C., The Armenian Community in India, 1958.

Masson P., Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVII-é siècle, Paris, 1896.

Maxwell D. White, Zaccaria Seriman 1709-1784 and the viaggi di Enrico Wanton, Manchester, 1961.

Meinardus O., The Last Judgement in the Armenian Churches of New Julfa, "Oriens Christianus", Wiesbaden, vol. 55 (1971).

Minorsky V., Tadhkirad al-muluk, a manual of Safavid administration, London, 1943.

Olearius, Adam. The Voyages and Travels of the Ambassador from the Duce of Holstein, to the Great Duce of Muscovy, and the King of Persia. Begun in the Year MDCXXXIII and finished in MDCXXXIX. Containing a Complete History of Muscovy, Tartary, Persia and other Adjacent Countries..., London, 1662.

Pacifique P., Relation du voyage en Perse, Lille, 1632.

Parazian K. S., Merchants from Ararat. A Brief Survey of Armenians Trade through Ages, New York, 1979.

Pegolotti F., *La Pratica della mercatura*, Ed. by Evance, Mass., 1936.

Sanson, *Voyage ou relation de l'Etat présent du Royaume de Perse*, Paris, 1695.

Sanjian A. K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman dominion*, Cambridge, 1965.

Sarkisian A., *Pages d'Art Arménien*, Paris, 1940.

Sarkissian K., *The Armenian Christian Tradition in Iran*, New Julfa, 1975.

Savory R. M., *Iran under the Safavids*, Cambridge, 1980.

Schroder Joh. Joachim, *Thesaurus Linguae Armeniacae, antiquae et hodiernae, Cum varia Praxios materia, cujus frequens pagella exhibet*, Amsterdam, 1711 (Հ. Հ. Սկրողեր, «Արամեան լեզուի զանձ»):

Silva Y Figueroa, D. Garcia de. *L'ambassade de D. Garcias de Silva Figueroa en Perse, Contenant la politique de ce grand empire, les mœurs du Roy Schach Abbas, Une Relation exacte de tous les lieux de Perse et des Indes, où cet Ambassadeur a esté l'espace de huit annés qu'il y a demeure*, Paris, 1667.

Sykes P., *A History of Persia*, vol. II, London, 1951.

Seth M. J., *Armenians in India from the Earliest times to the Present day*, Calcutta, 1937.

Seth M. J., *History of the Armenians in India*, Calcutta, 1895.

Steensgaard Niels, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, Chicago and London, 1974.

Stevens R., *The Land of the Great Sophy*, London, 1965.

Tadjirian E., Karapetian M., *Les voies de Transit du Commerce Arménien en Moscovie aux XVIIe et XVIIIe Siècles, "Arménie Entre Orient et Occident"*, Paris, 1996.

Tavernier, John Baptista, *The Six Travels of John Baptista Tavernier, Baron of Aubonne, through Turkey and Persia to the Indes, during the space of Forty Years...*, London, 1684.

Tavernier, Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier en Turquie et en Perse, Paris, 1930.

The Cambridge History of Iran, vol. 6, Cambridge, 1986.

Thevenot, Jean de. The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant..., vols. I-III, London, 1687.

The Armenians of Iran. The Paradoxical Role of Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents, ed. by Cosroe Chaqueri, Cambridge, Massachusetts, 1998.

Tournefort, Joseph Pitton de. A Voyage into the Levant; Performed by the command of the late French King. Containing the Ancient and Modern State of the Islands of the Archipelago; as also of Constantinople, the coasts of the Black Sea, Armenia, Georgia, the Frontiers of Persia, and Asia Minor. With plans of the Principle towns and places of Note; an Account of the Genuis. Manners, Trade, and Religion of the Respective People inhabiting those parts..., London, 1741.

Vadala R., Le Golfe Persique, Paris, 1920.

Van Rooy S., Armenian Merchant Habits as Mirrored in XVII-XVIIIth Century Amsterdam Documents, "Revue des Etudes Arméniennes", Nouvelle série", T. III, 1966.

Voyages and Travels of the Ambassadors, London, 1662.

Waterfield R. E., Christians in Persia, U.S.A. 1973.

Welch A., Shah Abbas and the Arts of Isfahan, New York, 1973.

Xacikyan L. S., The Ledger of the Merchant Hovhannes Joughayetsi , "Journal of the Asiatic Society", vol. VIII, № 3 (1966).

Xacikyan L. S., Le Registre d'un Marchant Arménien en Perse et Inde et au Tibet (1682-1693), "Annales: Economies, Sociétés, Civilisations, vol. XXII (1967).

Xacikyan Š. L., Les Livres de Comptes des Négociants Arméniens des XVIIe et XVIIIe Siècles, "Arménie Entre Orient et Occident", Paris, 1996.

Zekian, Xoga Safar ambasciatore di Shah Abbas a Venezia, "Oriente moderno" 58, 1978.

ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԼԵԶՎՈՎ

Արու ալ Ղասեն Սոհաբ, Թարիխ-ե զենդեգանի-ե շահ Աբբաս-ե քաբիր, բախշ-ե ավվալ, Թեհրան, 1325:

(Շահ Աբբաս Մեծի կյանքի պատմությունը):

Ահմեդ թաջ Բախշ, Իրան դար զաման-ե սեֆեվիյե, Թաբրիզ, 1340:

(Իրանը սեֆևիդների օրոք):

Բայբուրդյան Վ. Ա., Նաղշ-ե արամանե-ե Իրանի դար թեջարաթ-ե բեյնոլմեւալի թա փայանե սադե-ե XVII միլադի, Թեհրան, 1996:

(Իրանի հայերի դերը միջազգային առևտրի մեջ մինչև XVII դարի վերջը):

Բայանդուր, Խալիջ-ե ֆարս, Թեհրան, 1317: (Պարսից ծոցը):

Բասթանի Փարիզի, Սիասաթ վե էդթեսաթ դար ասր-ե սաֆավի, Թեհրան, 1348:

(Քաղաքականությունն ու տնտեսությունը Սեֆյան դարաշրջանում):

Եսքանդար բեկ թորքեման (մոնշի), Թարիխ-ե ալեմ արայ-ե Աբասի, բե սա'ի վե էթեմամ-ե Միրզա Մահմուդ Խանսարի, Թեհրան, ջելդ-ե դովվոմ, 1334:

(Աբբասի աշխարհակալության պատմություն):

Սոհամմադ Փարանգ, Շահ Աբբաս-ե քաբիր, Թեհրան, 1952:

(Շահ Աբբաս մեծը):

Սողթադեմ Ղոլամ Հոսեյին, Քելիդ-ե խալիջ-ե ֆարս, Թեհրան, 1333: (Պարսից ծոցի բանալին):

Նասրոլլա Ֆալսաֆի, Ջենդեգանի-ե շահ Աբբաս-ե ավվալ, ջելդ-ե 1-4, Թեհրան, 1952: (Շահ Աբբասի կյանքը):

Նասրոլլա Ֆալսաֆի, Թարիխ-ե րավաբաթ-ե Իրան վա Ուրոփա դար դոուրե-ե սէֆեվիյե, դեսմաթ-ե ավվալ, Թեհրան, 1937:

(Իրանա-եվրոպական հարաբերությունների պատմությունը սեֆյանների օրոք):

Նասրոլլա Ֆալսաֆի, Սիասաթ-ե խարեջի-ե Իրան դար դոուրան-ե սեֆիվիյե, Թեհրան, 1342:

(Իրանի արտաքին քաղաքականությունը սեֆյանների ժամանակաշրջանում):

Ռաշիդ Յասեմի, Թարիխ-ե Իրան, Թեհրան, 1322:

(Իրանի պատմությունը):

Ռահիմ Իսմայիլ, Իրանյան-ե արմանի, Թեհրան, 1970:

(Իրանի հայերը):

Քազեմ Սադր, Թարիխ-ե սիասաթե խարեջի-ե Իրան, Թեհրան,

1943:

(Իրանի արտաքին քաղաքականությունը):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ.....	5
• ՀԱՅԵՐԻ ԲՈՆԱԳԱՂԹԸ ԵՎ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ.....	13
• ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՆ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼԶ-ԱՐԵՎՍՈՒՏՔ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ.....	49
ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ.....	79
ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԴԵՐԸ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ՀԱՐՑԵՐՈՒՄ.....	96
• ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՆ ՈՐՊԵՍ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ.....	107
ՑԱՆԿԵՐ	
• ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԵՎ ՍՊԱՀԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ.....	131
17-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՎ 18-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ- ՆԵՐԸ ԵՎ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ.....	132
ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՔԱԼԱՆԹԱՐՆԵՐԸ.....	133
ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	134
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....	154

[1500/]

ՀԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0081140

A 11
93829